

MAGYAR
PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI
FIGYELMEZŐ.

HATODIK ÉVFOLYAM.

III^{ik} füzet.

1875.

Mártzius.

I.

**Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi
modern theologiai irányról.**

(Folytatása és vége.)

De lássuk meg már azokat a dogmákat, vagy hitcikke-
lyeket, melyek a mai korszellemmel össze nem egyeztethetők,
s melyeket az „öszmivelődéssel“ öszhangzásba kellene hozni.
— Az ezek körül mondottakból is nagy sok szabadelvűség
tűnik ki.

Az E. Reform (1871. 140 s köv. lap) elmondja, melyek
azon tanok; — és pedig ilyen: „a szentháromság tana; a
Jézus kettős természetéről való tan; az eredendő
bűn, vagyis a teljes megromlottság tana; az elégtétel
tana vagyis, hogy Isten csak úgy tudja megbocsátani a bűnt,
ha bűneinkért egy isteni lény szenved kielégítő büntetést.“

Mindezen tanok, amellet hogy olyanok „melyekről Jézus

sohasem szólt, — másfelől olyanok is, melyek nem egyeztet-
hetők össze a mai kor felfogása és műveltségével.

Ha valamely tant adnak egyházak vagy egyesek, s azt mondják: higyjük, mert csak úgy idvezülhetünk, kérdezzük meg előbb, ha valjon Jézus tanította-e? Ha nem tanította, akkor nem szabad azt a tant az ő evangyélioma tanításának tartanunk. Annál fogva „a keresztyén vallásra nézve tartsd magadat Jézus szavaihoz az evangyéliumban.“ — Ne engedd megzavartatni magadat, oly nehéz (?) helyek által, melyek iminnen-amonnan vannak összeszedve. — Légy bizonyos abban, hogy az evangyéliumban mindaz a legtisztábban van előadva, ami az üdvösségre lényeges. — A biblia többi része nem oly lényeges, nem oly fontos, mint az evangyeliom. stb.

Ezekből láthatod tisztelt olvasó, hogy a ker. vallásra nézve mihez kell magadat tartanod. De láthatod egyszermind azt is, hogy a bibliának az evangyéliumon kívül eső része, bár hasznos a tanításra, feddésre, megjobbításra, mely az igazságban vagyon, de nem lényeges, legalább nem olyan fontos, mint az evangyeliom.

Kisértsd meg azonban, s hivatkozzál az evangyeliomokra. — Mond, hogy Máté 29, 19-ben megíratik: elmenvén tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén az atyának, a fiúnak és a szent léleknek nevébe: idézetedre azt mondják, hogy az nem autentikus, s megdönti azon egyszerű modern állítás, hogy Jézus testi feltámadását hinni nem lehet. Előttök többet nyom a latban a „történelem Krisztusa, mint az orthodoxia mythusá.“

Avagy hivatkozzál Máté 3. 16, 17-re. Erre is találsz feleletet, mely azt mondja, hogy Isten lelkének galambképeben Jézusra lett leszállását csak a népköltészet alanyító természete fogta fel így; nem is a „Jézus szava“ azaz evangyeliumban, s így nem bizonyíték.

Avagy hivatkozzál Lukács 10. 30 re, vagy János 14, 9 —11-re, vagy arra, mit János 14, 16, 17. versben Jézus intéz tanítványaihoz, hogy t. i. küld az atya egy vigasztalót nekik,

az igazságnak ama lelkét; vagy János 15, 26-ra, hol ezt mondja Jézus: „mikor pedig eljövend az a szószóló, kit én küldök néktek az atyától az „igazságnak ama lelke“ ki az atyától származik, az bizonyoságot teszen én rólam.“ No, ha ezeket mered idézni, ugy nem csak magad lakolsz azon együgyüségédért, melylyel János evangyeliümát igaz eredetűnek tartod, hanem kikapja szegény János evangyelista is a magáét, „az a szükkeblü zsidó, ki még azzal mert dicselkedni hogy az ur keblén pihent,“ — „ki az Apokalypsist és nem az evangyeliümot szerzette; az a chiliasta ábrándokba merült szükkeblü hiu zsidó, ki . . . zsidó öntetszelgésében a petalont hordta, ki magának Jézustól, mint leendő zsidó királytól, a királyi szék mellett az első helyet arrogálta.“ (Prot. lap. 1872. 1414 lap.)

A szentháromság tana tehát nem bizonyítható be a 4 evangyeliümből. — Hát valjon Jézus kettős természete?

Ő született, Luk. 2. 7 szerint, növekedett Luk. 2, 42, megkisértetett mint hozzánk hasonló ember Máté 4, I—II. alája volt vetve az emberi test szükségének: evett és ivott János 4, 6; aludott Máté 8 24; szomorkodott, haragudott, örült Lukács 10, 12; megborzadt s elfogódott a halál gondolatára, mint bármely ember; János 7, 1; és meghalt Mark 15. — De

János 10, 30 szerint az atya és ő egy; János 12, 45, szerint, aki őt látja, látja az atyát, Máté 11, 27 szerint senki nem ismeri a fiut, csak az atya; az atyát is nem ismeri senki, csak a fiu. — Én az atyában, az atya én bennem vagyok, mondja Jánosnál 14, 10; nem e világból való, János 8, 23; Istennek szerelmes fia, Máté 3, 17; Isten fia, kit mindenkinek ugy kell tisztelni, mint az atyát — János 5, 23, stb.

Ha hozzá vesszük is még ehhez azt, hogy János 5, 18 szerint a zsidók épen azért akarják vala őtet megölni, mert Istent saját atyjának mondotta volna, az Istenhez magát egyenlővé tevén,“ csak azt a feleletet nyernők, hogy azon idézetekről nem lehet bebizonyítani, hogy Jézus szavai azok az evangyeliümben.

És így leszünk minden tannal, mit az evangyeliümből

kellene és lehetne bebizonyítani. — Én tudom, én érzem, hogy van bennem bűnre való hajlandóság. — Velem született-é, örököltém-é azt, vagy csak a későbbi idő oltotta-é belém, az nem kérdés, elég az, hogy meg van. — Nem is jó senki, csak Isten, mondja idvezitőnk Máté 19, 17 versében; kishitű Máté 8, 26; félénk és gyáva, Luk. 22, 3—4; romlott az ember János 3, 31; 3, 6 stb, sőt el lehet mondani, hogy e tárgyra vonatkozólag nincs szükség semmi idézetre, mert hiszen az egész szövetséget, az ót mint az új-testamentomot, nem más, de ezen eszmével látjuk telve lenni. — Isten dicsősége, az ember semmisége tüntettetik fel benne mindenütt; a megbántott atya s kiengesztelődésre törekvő fiak szolgálatják a tárgyat az egyes könyveknek s hozzák felszínre az elégtétel tanát, Máté 20, 28 16, 26; Lukács 24, 26, 46; János 15, 15. stb. helyeken. — De miért hivatkoznánk többre? Ugyis azon egyszerű felelet, mit ujjal idézni feleslegesnek tartok, megsemmisit minden idézetet, dacára annak, hogy nem a zsoltárok és próféták, nem az apostoli levelekből vannak véve, nem iminnen-amonnan szedett nehéz helyek, hanem könnyen érthetők:

„Nem autentikus, nem bir tekintélyel, nem Jézus szavai azok az evangyeliumban!!

Szegény magyar protestantismus! Bóldogtalan protestantismus, mely szabadelvűségből bibliát adtál gyermekeid kezébe?! Lásd! félre vezetted a nyáját, mert magyar hazánkban a nemzeti nyelv mellett buzogván, háttérbe szoritottad a szent könyv eredeti nyelvének tanulmányozását. — A Károlyi fordítása, melyet eddig kezünkbe adál, igaz már nem mai, nehézkes kifejezései helyett is jobbakat, az eredeti szövegnek megfelelőbbeket találhatni; de mit ér mindez, mit érne egy új fordítás is, ha nincs mellette széljegyzet, magyarázat, mégpedig valamelyik híres „kritikai szöveg“ nyomán előállítva, melyből aztán megtanulhatnók, mi az igaz eredetű, mi bir tekintélyel, mi a „Jézus szava, az evangyeliumban.“ — De sőt többet megtanulnánk belőle, mit s hogy kell érteni, s ez iminnen-amonnan“ össze-szedett nehéz helyeken is eligazodhatnánk.

Oh dicső szabadelvűség! A régi sötét századokban „öntelt tudósok“ vagy „tudatlan szerzetesek“ — henyé óráikban oly dolgokat olvastak ki a bibliából, mint a szentháromságtana, Krisztus kettős természetének, — az emberi nem romlottságának — s a helyettes elégtételnek — tana. — Mi ezeket nem hisszük. — De gondoskodunk róla, hogy más se higgye. Adunk neki egy új, még pedig jó kritikai szöveg alapján létre jött magyar bibliafordítást, meg is magyarázzuk neki, hogy azokat úgy és ne másként értse, mint a hogy mi értjük. Megjegyezzük benne, mit nem tarthatunk valóságos történetnek; megmondjuk, hogy ez vagy az, mit az evangyelimokban kapcsolatba hoztak az írók: történelmileg nem igaz. — Ez által kitoröljük mintegy a bibliából mindazt, ami egyik vagy másik régi dogmának alapjául szolgált; vagy legalább annak alapul szolgálni látszik. — Igaz ugyan, hogy ekkor a szabadelvűségből más valami lesz, csak szabadelvűség nem, mert a magyarázatos bibliával megadandjuk az irányt, mely a miénk s melyről tudni kell, hogy nem törekszik kizárólagos uralomra. — De mit tesz az? Valamit csak adni kell! Az pedig bebizonyított tény már „Prot. lap“ 1871, 708 lap óta, hogy „társadalmi bajaink legnagyobb részt azon nagy hazugságból folynak, melylyel előhaladt műveltségünk közepett, a vallásnak átöröklött oly formáit ápolgatjuk, melyek tényleges műveltségünknek meg nem felelvén, azoknak gondolkodásunkban, erkölcsi nézeteinkben helyet nem találhatnak; vallástanaink nagy részt szellemünk előtt úgy állanak, mint a csudálkozó előtt a szent kettős koponyája.“

Szoritsuk azért a dolgot, modern lesz az azért, ha a bibliát nem magyarázat nélkül adjuk is a nép kezébe, hogy úgy fogja fel, úgy tanulja meg belőle imádni „keble istenét“ mint neki adatott. — Így mi fogjuk vezetni. — Különben is azokat a dogmákat „nem semmivel, hanem valamivel kell okvetlenül pótolni;“ — „mert csak is az a reform állhat meg, mely az elméleti térről a gyakorlati életbe lép.“ — (Prot. lap. 1872. 1025 lap.)

Hogy aztán minő szabadelvűség lesz ez, az már más kérdés. — A tény csak annyi, hogy még az „expediens“ nincs meg, mely a szabadelvűség ama terére vezethetne s mi több, még a felett sem lehetnek tisztában: valjon amaz expedienst keresni joguk és szabadságukban áll-é? Erről majd alább.

Most még az egész szabadelvűség csak annyiból áll náluk, mint a Prot. lap 1871. 709 l. mondja, hogy a hivatalos hitforma szerint elmondják: „Tegyünk vallást hitünkről;“ „és tesznek vallást oly dolgokról, melyeket nem hisznek, mert előre haladt ismereteink miatt azok épen úgy nem képzelhetők, mint a csodálkozó előtt a szent kettős koponyája.

No én — minden szabadelvűtlenségem mellett sem tudtam még magamnak ennél a télynél „kettős koponyájubb szentet“ gondolni. — Egy kicsit szégyen biz ez, ha elgondoljuk azt a sok mindenféle gunyt, rágalmat, nevetést, melylyel a hitformulák tartalmát illeték, s mégis serio tudják a hivatalos hitforma után mondani: Tegyünk vallást hitünkről! Szabadelvűség-e ez? Bizony nem s igazán az ilyenekre illik a Prot. lap 1871. 1101 lapján (Gottesmörder-ből) amaz idézet: „Valami határtalan gyávaság kapta meg az emberiséget. . . . Ha már oly tökéletes és ideal szabad lett, hogy maga felettit nem ismer többé semmit, (mint a modernek!) lenne legalább maga előtt annyi becsülete, hogy ne hajlana meg semmi előtt. — Ha már valamit meg vetett, lenne legalább annyi becsülete, hogy a megtagadottat ne szolgálná, és ha valami cselekményt kigunyolt, maga ne cselekedné.“

De lássuk már, hogy minden szabadelvűség mellett is, megtehetné-e ama szabad irány, hogy új dogmákat adjon, s valjon mit szól erre nézve némely „történelmi lehozás,“ melytől pedig az egész irányzat létalapját szereti venni?!

A szabad irány mondja, hogy a dogmák régiek, az mondja azt is, hogy a dogmák némely tételei annyira elévültek, hogy a mai gondolkozásban helyüket nem találhatni. — Más

kell tehát helyettök, mert azokat nem semmi, hanem valamivel kellend pótolni. — Ugyde a protestantismus a maga részéről feladta azon jogot, melyszerint új dogmát alkotasson; elvetette magától azon közeget, mely által az keresztülvihető volna, t. i. a dogmázó zsinatolást. — Bármely, mostanában összehivandó zsinatra küldött követ, a közigazgatás és kormányzás javítása, vagy az ezen téren létrehozható újításokban részt vehet; de teljességgel nem lehet joga, még legigénytelenebb küldőjére sem, valamely dogmát erőszakolni, a lelkiismeret szabadságának megsértése nélkül. — S miért? mert a protestans ember a maga hitéről egyedül csak Istennek felelős. Már aztán, hogy egyezik-é hite a Lutherével vagy a Kalvinéval, ez lehetséges, de kérdésbe nem jö! (hogy lehet aztán lutheranusnak vagy kálvinistának tartania magát? nem tudjuk) — annyival is inkább, mert ha azon nézeteken, melyeket Luther és Kalvin vallottak, fejtegettek, felyül emelkedett: nem lehet szüksége az egyház hivatalos határozatára várni a végett, hogy akár a lelkében élő vallásos tudatot, akár annak kimondását jogosítottnak tartsa; sőt ha tán azon szellem, mely ő benne élt s azon eszmék, melyeket kifejezett, másoknál is viszhangra találtak: az ilyenek is teljes jó lelkiismerettel fogadhaták el azt, anélkül, hogy az egyház magát e tekintetben engedélyadásra, vagy tiltakozásra felhiva érezte volna. — Azon vallásos tudat, melyre egyes jelesek eljutottak s melyek mások által is elsajátítottak, a vallásos tudat fejlődésének minden pontján, jogosított protestans vallásos tudat volt. Ámde egyik foka sem vala az, melyet úgy tekinthettünk volna, mint a protestans vallásos tudat legultrább tartalmát, leghübb kifejezését; avagy úgy mutathattunk volna fel, mint kánonát; mert mindenik csak összekötő kapocs a fejlődés láncolatában.

Ily eszmemenettel ír az „E. reform.“ 1872. 4. 5. lap, sőt tovább menve azt is mondja, hogy azon aggodalom, melyszerint a confessiokon tényleg felyül emelkedett a közvallásos tudat, de a confessiok a régiak maradván, a jelen fejlettebb vallásos tudat még nincs szentesítve, s míg ez meg nem történik, addig az egyház „hivatalos hite a régi marad: katolikus

felfogás, mert csak ez a confessiook szülőanya, mivel a későbbi vallásos tudatot szentesíté egyes dogmákban. — A protestantismus adott ilyet, mikor kivánták, de azólta nem tevé, mert szükségét nem érezé. (lap. 5. 6.)

Vegyük tehát a dolgot úgy, amint adva van. — A protestans ember egyedül Istennek levén felelős hitéről, nem szabályozza, nem is szabályozhatta magát egy egy korszak hitvallomásával. — Az a confessio azé a koré volt, s nem a későbbié. Évről évre haladott a protestantismus, az újabb fejlemények újabb, más más vallásos tudatra ébresztették az emberiséget, anélkül, hogy amaz újabb vallásos tudat szentesítésére az egyház befolyása kikéretett volna. — Minden ember hitének állott vagy esett tehát egészen az újabb időkig. Most azonban a modern theologiai irányzat — mintegy társulva igyekszik oda hatni, hogy ama folytonos fejlődés alapján létrejött vallásos tudatot renoválja vagy irányozza.

Pedig hát a protestantismus szelleme azt mondja, az egyház, az, amelynek feje a Jézus Krisztus, láthatatlan. — Ami belőle látható, azt a társadalmi kívánalmak hozták létre, hogy t. i. az egy irányban haladó hivek — bizonyos látható egyház községet, vagy egyházegyetemet alakítsanak. Azon korban, midőn az egyház alakult, az élet azon magasabb költészetét tudták működtetni, mely az idealokat teremti és a valás eszméit symbolizálni képes. — Ma? mikor fogják, hol veszik? Ennek a látható prot. egyháznak pedig, miután a dogma alkotó zsinatolást igénybe soha sem vette eddig, most nincsen joga ilyet oktrojálni még legigénytelenebb tagjára sem. — Mi több, még az idők után előállott, újabb meg újabb vallásos tudat szentesítéséhez sem kellett kikérni az egyház befolyását. — Azért az ilyen vallásos-tudatra ébredt emberek „az egyházhoz tartoztak, oda számították magokat, s olyanoknak nézettek gyakran, a legeltérőbb irány követői is.“ (E. reform. 1872. 5. lap.)

Bátran kérdehetjük tehát, hogy a történelem ezen bizonyítékával szemben, mit akar a mi modern theologiónk? Azt, hogy social-társadalmi“ uton, ama vallásos tudatra befolyást

gyakoroljon. Erre mutat legalább azon tény, hogy egy egyletet alkotott, melyben bár jogosult minden, az igazság utján létre jött, komoly és erkölcsi irányu kutatás, de mégis van benne egy meghatározott irány, az ugynevezett „modern,” melyet a tagoknak követni, arra fiókegyletek alakítása s tagok gyűjtése által — követőket szerezni, az egyesekre a modern nézeteket ráerőszakolni, vagy szelidebben rábeszélni különben ez, józan, értelmes, elfogulanságuk kétségbe vonása mellett — komoly és erkölcsi hivatásuk.

De hát — ha a protestantismus története mutatja, hogy kiki azt, mi saját keblében vallásos meggyőződés gyanánt élt, kifejezhette szabadon, ott, hol alkalma volt rá; ha szabadságában állott egyező értelemben lenni Luther vagy Kálvin nézetével — vagy azokon felyül is emelkedhetett; nem valami erős elfogultság kell-é ahhoz, hogy némely modern gondolkozásu egyéniség, ezt a szabadságot megakarja háborgatni — véleményének előtérbe tolásával, nem a szabadság elleni mérnylet-é, hogy némely modern gondolkozásu egyén — társulatba lép, hogy a szabad protestans embert, mintegy erővel a maga gondolkozásmenetéhez, akár láncolja, akár emelje.

Bizony, ha nem kis elfogultság kellett ahhoz, hogy a kor felett kimondják azon ítéletet, hogy az vallástalan; nem kevesebb elfogultság kellett ahhoz is, hogy bizonyos irány követői, „tisztá igazságot” arrogálva maguknak, azt tegyék fel — social társadalmi uton, törekvésük céljául, hogy a szabad protestánsra, bizonyos irány követése érdekében, zaklató befolyást gyakoroljanak. — Hiszen a modern felfogás szerint a protestantismus szelleméből foly, hogy mindenki úgy imádjá istenét, mint arra keble ösztönzi, hajtja. Hiszen lélektani tapasztalatok bizonyítják, hogy egyik kebel melegebb, mint a másik, egyik jobban ki tudja fejezni és mutatni vallásos-tudalmát, mint a másik. És ezt vagy amazt, bármely irányban hidegnek, közönyösnek mondani; magát azon tényt, hogy a templomok üresebbek, mint voltak, mert elveszték varázs erejüket, vallástalanságra magyarázni: a legnagyobb lelki zsarnokság.

A „szabad-irány“ pedig ezt teszi.

Mig a modern theologiai irányzat az egyéni szabad vizsgálódásban nyilvánult, mig a „tanár tanári-székén, a lelkész katedráján, az egyszerű ember ott, hol alkalma volt rá“ nyilatkoztatá ki a vallásos tudatot, mely eszét, szivét áthatá, addig a tisztelet vette és veszi körül, s még a jöhető ellennézet is — csak az eszme tisztázására szolgált. — Szóval az egyes egyén jogosan vizsgált, tisztázta magára nézve vallásos tudatát, mely keblében élt s tiszteletre ragadott. — De ez egészen más ahhoz, midőn egy bizonyos irány együletet is alkot s social-társadalmi uton akar hatni azokra, kiket saját szemüvegén nézve — vallástalanoknak tart, mert hisznek oly dolgokban, melyeket ő csak gunyolni tud, s midőn mindezt a nélkül teszi meg, — hogy mindent tudó sziveket és veséket vizsgáló bíróként — valakinek keble Istenéhez hozzá férhetett volna: — a protestantismus ellen követte el a legnagyobb merényletet.*)

Azok ajkáról, kik a vallást, vagy az egyházat akarják reformálni, azok részéről, kik a protestantismusban a teljes egyéni szabadságot sürgetik, azt a szabadságot, mely szerint az egyént hitében s vizsgálódásában ne kormányozza s korlátozza holmi hitrendszer, avult dogma stb. . . . hanem szabadon, ugy és ott imádja Istenét, ahol és a hogy felfogni képes vala, azok részéről egy felől azt látni, hogy statisticát állita-

*) Milyen különös! a protestantismus feladta azon közeget, mely által dogmákat lehetne létrehozni, t. i. a dogmázó zsinatolást!! Bármely, ma összeütlendő zsinatra küldött követnek nincs jogában, még legegyszerűbb küldőjére sem valamely dogmát erőszakolni. S mit tesz még is az a modern társaság!? gyűléskezik, vagy más szavakkal, zsinatol. Elveket állapít meg, melyek sinórmértékül szolgáljanak, azokat hirdeti, talán azok szerint is él, és többnyire, mint lelkész hirdeti a nép között. — Beviszi egyszerű falvak lakóihoz, azokra rábeszéli s így mig tagadja, hogy a zsinatra küldött követnek jogában állana bármely egyszerű küldőjére új dogmát erőszakolni, addig maga oly dolgokat beszél rá a gyülekezet egyes tagjaira, melyek azok előtt, mint a modern s exact tudományok által fegyelmezett ész dogmái tünnek fel; pedig hát nem azok küldötték őt ama zsinatra. — Miből kijön, hogy a zsinati tag küldőjére nem, de nem küldőjére rá erőszakolhatja a modern elveket, az orthodox helyett.

nak ki a templomok telt, vagy üres voltáról, — mint ezt Janesovics szarvasi lelkész az 1871-iki „E.refrom“ — 117. lapján vette fel a debreceni nagytemplomból, hol okt. 13-kán, tehát vásár vasárnapján, csak 104-en voltak jelen (azok ajkáról a — „hit-közöny“ feletti panaszt hallani, s azt látni, hogy öszszegyülnek, gyűléskeznek, s gyűléseikből bocsátják ki az elváltottak üdvére, az el nem hívottak megtérítésére — „hit rendszer“öket vagy vezérelveiket, (ha vannak ilyenek) csaknem több a gyermekeknél, majdnem nevetséges.

Hogyan!? Ha én vagy bárki más, a „komoly és erkölcsi irányu kutatások utján,“ bizonyos vallásos-tudatra tettem szert, ha én „keblemben hordom keblem Istenét,“ ha én azt, mit erkölcsiség tekintetében felfogtam: tettem, mint egyén s szabadságomnál fogva megtehetém; ha én azt nem akarom senki orrára kötni: mit hiszek és vallok, mit látok jónak tenni vagy nem tenni, hol, hogyan és mikor imádom az én Istenemet: valjon közönyös vagyok-é? valjon a vallásosság nem élhet, nem munkálhat-é keblemben a nélkül, hogy valaki, valamelyik templomban ujjára vehessen? Hiszen „kiki azt, mi keblében vallásos meggyőződés gyanánt élt, kinyilatkoztathatta, és ki is nyilatkoztatja, ott, hol arra alkalma van.“ „Mi szükség volna e végett épen templomba mennie.“ hogy egyik vagy másik „igazsággal“ kérkedő „modern lelkész“ azon beszédét végig hallgassa, melyet történetesen már nyomtatásban is olvasott?!

Ide megy ki az a történeti lehozás, mely egyfelől a végletet, más felől pedig azt tünteti fel, hogy a modern theologia mi nálunk — fellépésének indoka — t. i. a vallásbani közöny megsemmisítésére való igyekezet által, s az által, hogy gyűlésekben zsinatol vezér elveket állapít meg, melyek könnyedén új dogmává fajulnak, a protestáns szabadelvűség s az egyes egyén szabadsága ellen vét.

Egyébiránt tisztelt olvasó! ne haragudjál reám. — Légy modern vagy orthodox, azok értelmében, kik magokat modernnek nevezték — elleneseikkel szemben, — légy modern vagy orthodox — amint jól esik neked, csak még egyet engedj meg

nevezetesen azt, hogy kérhesselek: olvasd elfogulatlanul, amit még leírok. — Csak két kikezdés lesz még, több nem. — Ebből megláthatod a modern irány — fentebb már jelzett szabadelvűségének még egy hibáját, de azt is, hogy reánk magyar protestansokra, mi szépet és jót eredményezett eddigelé.

Azt mondom tehát, hogy a modern irányzat szabadelvűsége úgy tűnik fel, mint ami nem egyéb, „a fegyelmezett, és pedig jól fegyelmezett köz szellem hiányánál.“

Ezen állításomat bizonyítandom az irányzat társulási elveiből, melyszerint az, azon elvből kiindulva „nincsen sem zsidó, sem görög,“ — minden nézetnek — s minden „felekezeti“ árnyalatnak tért enged. — Egyesülésében mintegy programmul mondja „mi nem a különböző egyéni típusok egyesítése, hanem a szeretet alapján akarunk egységet.“ — (Ezen ígék azonban csak látszólagos igazságot tartalmaznak, mert ha a különböző felekezetekhez tartozó egyének is azok, kik a szabad irányu egylet tagjaivá lettek, de azért egy bizonyos értelemben modernnek mindnyájan.)

Más dolog tehát az, mit a szabadelvűség kalapja alá vonva látunk. — Nevezetesen a modern irányzat, nagy szabadelvűségében észre sem igen látszik venni, hogy minden szabadelvűsége mellett is, — egy felekezet felé kacsingat. Kálvinista létére vagy Lutheranus volta dacára, socin követőivel paroláz, s midőn ezt teszi szabadelvűség örve alatt, ugyanakkor kimutatja azt is, hogy egész misége nem egyéb „jól fegyelmezett“ közszellem hiányánál.

Természetes, hogy itt modern theologiáról akarunk szólni, s nem valami „eszményi alaktalanságról.“ — Egyáltalában nem vagyunk hajlandók elfogadni az „E. Reformnak“ a prot. egyletre vonatkozó azon érvelését: „vannak közöttünk szentháromsághivők is, hogy többet ne említsek: Ballagi! A ki tudja, hogy mit tesz ez: Ballagi Hegelista*), az érteni fog

*) A hegelismusról Schwarz, „Adalékai“-ban (ford. K. A.) így nyilatkozik: „Hegel (maga) hatalmas, kitünő s mondhatni: szellemileg

engem.“ — Engedelmet kérek — de én — a mint a modern theológiát ismerem, ilyen modern theológót többet nem ismerek, de képzelni sem tudtam.— Szentháromságot hinni s magát valakinek modern theolognak tartani, már akár hegelista, akár strausista, akár más — ez minálunk absurdum, nem képzelhető. — Megmondom miért? Azért, mert a modern theologia, vagy hát a szabad irány — azonositva van

t ö m ö r természet. — Philosophiájának magvát az képezi, hogy ki akarja hékiteni az abszolút lényeket az alánnyal, a Spinósai bölcsészetet a Fichte-félével. — Ő az öntudat jogát és végetlen jelentőségét, mit Fichte emelt érvényre, egész mélységében felfogta s azon gondolat hatotta át, hogy az emberre nézve semmi sem becses, ami öntudatába nem ment.“ —

„Hegel philosophiájának a theológiában azon jelentősége volt, hogy a dogmaticára vonatkozó supranaturalista zárt kijelentési képzetek átalakultak és mélyebben fogattak fel. „Jelesen: a kijelentés az isteni életnek az emberiben örök, folytonos, benső, az egész történelmen áthuzódó, benmaradó fejleményének bizonyult be.“ —

„Egy hibája volt bölcsészetének alkalmazásában — t. i.: a scholasticismus.“ —

„Ismert tétele ez vala: ami valóban létezik, az észszerű. — Ez igen alkalmas tétel „minden statusquo dicsőítésére, ugy a politikai, mint a theologiai positivismusra.“ — Hegel ugyan védelmére hozzá tette, hogy a valóság alatt nem kell érteni a legrosszabb és legaljasabbat is, hanem „kitünőleg az eszmé által betöltött létezés.“ —

„A hegeli bölcsészet, mely tulhajtott előszeretettel viseltetett a létező iránt, bálványozta a valóságot, hajlott a dogmatismus felé.... Sajátságos sorsa volt ezen valóság bölcsészetének, hogy szüntelen ingadozzék a rossz tapasztalat és elvont alakzat közt. — Vádlottatott pantheismussal is, de ezen kifejezés rá nem szabatos, inkább nevezhető a pantheismusnak antropologismussá fajulásának.“ stb. stb. De... „legyen elég itt csak annyi, hogy a hegeli bölcsészet a theológiához viszonyában, gyors és végzetes pályát futott meg, az orthodox scholastica magaslatain kezdve, az atheologia és atheismus mély örvényeig. — A mily tul-konservatív volt a kezdet, oly kétségbeesett nihilisticus volt a vég; a mily rátartós a kezdet igazhivősége, ép oly arcátlan a vég hitetlensége.“ (Schwarz „Adalékok“ stb. ford. Kovács Alb. 16–28-ig való lapokon.)

Tekintve csak ez utolsó sorokat, mit mondjunk a Reform idézetére? Azt-é, hogy nagyot akart mondani csak, midőn mondá „Ballagi Hegelista“; vagy azt, hogy az idézet írója nem képzelé, hogy még egyszerű Schwarz mondatait a „hegelismus“-ról — Ballagi urra alkalmazzák.

Két eshetőség van. — Vagy a „Reform“ mondott sokat, vagy Schwarz mondása, illetve ítélete teljesedik be. — Mert a ki Hegelista, az a Hegel bölcsészetét alkalmazza a theológiára, hogy pedig ez hová vezet, azt megírta Schwarz.

nálunk az unitarismussal, melynek pedig egy váltana épen a szentháromságtan.

Igaz ugyan, hogy ez ellen az unitariusok egyik „modern“ theologusa S. D. irt már, midőn a „Figyelmező“ azon cikke ellen polemizált „Protestans egylet-e, vagy unitarius propaganda?“ de ez a dolgon nem változtat. Mert a „Prot. e. i. lap“ is ezen azonosságot tünteti elénk. 1872; 837 lapon.

Itt ez mondatik: „Az unitariusok és szabad irányu vallásos egyletek, az evangyeliumból, a kül- és belvilág egységéből, az ok és okozat közötti kapcsolatból kiindulva, az istent számban, személyben, lényegben és fogalmilag egyetlen egynek tanítják; — azt hirdetik, hogy minden embernek elidegeníthetetlen joga, hogy a szabad vizsgálódás alapján maga alkossa meg a maga vallását; azt tanítják, hogy az ember teljesen ártatlanul születik a világra (ezt a tanítást magyarázni kellene, hogy úgy értsük-é ártatlannak vagy csak így: magában az actusban semmi bűnrészessége nincs) azt tartják, hogy a bibliában benne van ugyan az Isten szava, de az egyes bibliai könyveket nem bevégzett evangyeliumoknak, hanem egy nyílt, haladó életnek tekintik; midőn — mondom — az unitariusok és a szabad vallásos irány, ez elvek által vallásukat, a kor követelménye szerint, a jövő vallása „(?)“ gyanánt tüntetik fel, ez által egyszersmind megdöbentették az absolut vallások hiveit, s magukra vonták az ugynevezett orthodoxia kárhoztatását minden időben. — E kárhoztatás az újabb időben annyira ment, hogy egyes orthodox írók szelében „romboló“ címmel tisztelik meg azon irányt, amelyet eddigelé az unitariusok követtek s melyre az alakuló egyletek és az emberiség felvilágosodottabbjai mintegy önkénytelenül lépnek.“ — Eddig a „Prot. lap“ 837. lapján. Hol, mikor, kik voltak azok a „modern szabadirányu“-ak — kik ennek ellenkezőjét megirták volna, hol vannak, kik az unitarismussal való jelzett közösséget, ha csak szeliden is, visszautasították volna?

De jó, ha nem tették is, legyen nekik a szeretet alapján — hitők szerint. — Akár egy a modern theologia az unitaris-

mussal — akár nem, amit be akarunk bizonyítani, az kijön az idézetből nem sokára. — Sokkal jobban sajnálkozom műveltségünk alantiséga felett, mint a felett, hogy a két irány egy. — Sajnálkozom pedig, hogy honi protestantismusunk oly felette elmaradottnak látszik, s gyermekei nem nevezhetők az emberiség felvilágosodottabbjainak, mert valami tömegesen nem léptek, s nem lépnek még ma sem, s mi több, épen önkénytelenül azon álláspontra, mit az absolut vallások hívei, némely orthodox írók széltire „romboló“ címmel tisztelnek meg, s mit eddigelé az unitarismus követett.

Szeretném elhárítani magamról a vádat, mintha én itt épen az unitarismus ellen emelnék szót, de így állván a dolgok, az csaknem lehetetlen, mert hiszen minden, a modern irányzat ellen emelt szót — magukra vehetnek, mint azt a fentebbi idézet mutatja. — De még sem állhatom meg, hogy el ne mondjam, hogy én a modern theologok s unitariusok ezen s több ehez hasonló egyességében többet látok „csak szabadelvűség-nél;“ — talán a közös érdek, a közös cél is az, mi őket összehozza. — Tisztelje mindenki a felebaráti szeretet szent kötelességét, tartsa meg és teljesítse azt, de bármennyire akarja is valaki, el nem hitetheti velem, hogy ezen felebaráti szeretet azt is parancsolná, hogy jobb meggyőződéseim ellenére támogassak oly irányt, oly nézeteket, melyek az enyimmel homlok-egyenest ellenkeznek. — És ha még is tenném, úgy elítelném magamat s azt mondanám: „ember, téged a szeretet tévutra vitt; szabadelvűségből nem nézéd magad különb embernek mint más; ez helyesen van, mert egy atya gyermekei vagyunk; de azon szabadelvűséged, mely szerint elmégy oda, hol nézet-elleneseid vannak, — azokkal egy asztalt ülsz, velök beszélgetvén, gyarlóságodat árulod a hiuság piacán, mert hizelkedel megjelenéseddel, — ember ez nem szeretet, ez nem szabadelvűség, hanem közérzületed, és pedig „jól fegyelmezett közérzületed“ hiánya.

Tudom, mert olvastam, hogy a modern irányzat néha néha tetszés szerint, illetőleg szükség szerint használja jelentését. — Statisticailag mutatja ki egy felől például egy nemzet tudat-

lanságát (mert épen akkor vallás-tudatát kellett feltárni,) megdicséri máshol műveltségét, kifejtett s fegyelmezett közérzületét, hol ezen bizonyításra volt szüksége.

Az előbbi eset megtörtént a „Prot. theol. könyvt. I kötetében a 70-ik lapon. Az utóbbi az „E. Reform“ 1874. 62 lapján. Ez utóbbira hivatkozunk most, — mely alapon az „Angolok“-ról van néhány szó. — Gyűlést tartottak e nemzetnél s bizalmat szavaztak meg a német államnak, ujabban kifejtett egyházpolitikai elveiért. — Ezen szavazatra jött ellenvélemény, megtámadták azt, kivált a kath. lapok, mint olyat, melyet csak a nevetséges tartegyhangunak. — Aki csak magyar népgyűlést látott, mondja az E. Reform, azt hiszi, hogy igaza van a „Religio“-nak, mely az angol bizalmi szavazat egyhangúságán gunyolódott; — de aki angolt is látott, az az efélet vagy a tudatlanság, vagy az ultramontán fogások közé számítja. — Az angol nép practicus nép — s az ily népgyűlések-nél, melyek tanácskozásokra nem alkalmasak, akként jár el, hogy a kezdeményezők a hozandó határozatot előre formulázzák s a gyűlésen csak az jelenik meg, ki azt előre észrevétel nélkül elfogadja. Az angol közszellem oly fejlett és szabályozott, hogy a másképp vélekedő nem is megy oda, s így a megjelenők méltán csatlakozóknak tekinthetők.

Alkalmazzuk ezt a mi viszonyainkra s úgy fogjuk találni, hogy nálunk ezen közszellem nincs szabályozva, kifejlődve. — Itt a hegelista szentháromsághivő egy elveket penget a szentháromság tagadó unitariusokkal, — meggyőződése ellenére, azokkal kacérkodik. — Itt az, ki a keresztelelenül elhalt gyermeket elkárhozottnak tartja, oly társaságba lép, melyben a keresztséget körülmetélkedés alakjában vett egyén is ül, — stb. — Mind ezt megteszi — nézete szerint a szeretet alapján kifejtett szabadelvűségből; — de nézetem szerint a közszellem hiányából. — Ha nem polemizál, ha épen össze nem tűz is ellenfelével, azt nem a véleményszabadság tisztelése érdekében teszi, nem is azért, mert talán egyet ért,

ól nem, hanem a zsenge társaságra való tekintetből, mely oly sok kiméletet igényel.*)

És ezen urak, kik szabadelvűségökből kifolyólag — magukhoz hasonlókat szeretnének nevelni a fiataljából is, képesek mégis feljajdulni s azt mondani, hogy protestans egyházunk ide-tova a végmegsemmisülés szélére jut, mert tagjai semmi tekintetben nem érdeklődnek intézményei iránt, — borzadva gondolnak azon időre „midőn azok lesznek egyházunk kormányzó testületeinek continuus tagjai, kik névleg ugyan az egyházhoz tartoznak, de tényleg azonkívül állanak, mert azt nem ismerik, nem szeretik.“ (Refor. 1874. 37. lap.)

Azt természetesen tekintetbe sem veszik, hogy elveik mellett ennek szükségképen be-kell-következni; communis elvek, particularismust nem tűrnek, a világ vallás, (a jövő vállalása) s az ezen alapon előállítandó minden irányzatot magában foglaló egyház — elve, — ezt a szegény sokat üldözött és nyomorgatott felekezeti egyházat nem ismeri el, nem is szeretheti. — Hogyan szerethesse azt, egy világvallás elveiben nevelt ifju, hogyan lehetne várni, hogy az, a beléoltott ábrándos tágkörű elvek ellenére, egy szükkörben forgó felekezeti egyházat támogasson s ahhoz nem csak névleg, de tényleg is hozzá tartozék?!

Magok a tanárok (a modernekek) kiknek kezére a modern-irányzat jövőbeni harcosainak nevelése bizva van, magok ezek bevallják, hogy nem a gyakorlati életnek tanítanak; hódolnak valami eszményi alaktalanságnak, mely bármely régi társadalomban, de bármely maiban sem állhatott és állhat fenn. — „Hagyjátok ti“ — ugymond (Prot. e. i. lap. 1874. 194 l.) hagyjátok ti a tanárt, önalkotta eszmény világában élni, hagyjátok őt a protestans lelkészihivatal eszméjeért rajongani . . . Nem baj az. Az élet majd helyre hozza a tanár tudatlansága által okozott hibát.“ stb.

De kérdem, minek az eszmény, mikor magának a speci-

*) „E. Reform“ 1872. 18. lap.

alis életnek kell hódolnunk; mirevaló az ifjúságot csaképek eszményével kecségtetni, hogy aztán a szigorú való által alá rántatván — a keserű csalódás a kétségbe esést, s ez az erkölcsi dermedtet idézze elő. — Neveljenek mindenütt a gyakorlati életnek. — Mondják el, hogy szeretned kell minden embert, bármely nemzet vagy vallás felekezetből való, — de azért maradj protestans s a protestánsok között „Kálvinista, lutheránus“ vagy más. Tudnod kell, hogy ez vagy az a tied, s a hitet tagadta meg az, ki az övéiről nem gondoskodik. — Neveljenek az egyháznak, nem ábrándos eszménynek. — Neveljenek a gyakorlati életnek, mely a felekezeti egyházakat szükségképen hozta létre, s akkor nem leend alkalom panaszra, nem leend ok a félelemre. — Mutassatok példát, ne a más, ne a „se hideg se meleg“ eljárásban, az ál-szabadelvűség helyett öltsetek fel — „jól fegyelmezett közszellemet“ — s akkor ne féltsétek az egyházat a bukástól, ne féljetekek, hogy az a megsemmisülés szélére jut amiatt, mert gyermekei tényleg nem, csak névleg tartoznak hozzá, azt nem ismerik, nem szeretik; csak akarnotok kell, hogy tényleg a valót ismerje és szeresse s csak névleg legyen az eszményi alaktalanság ábrándos keresője.

Ez volt tehát az utolsó előtti kikezdés. Még egy kikezdés lesz, mely a modern irányzat szabadelvűségének hova irányulását s egyszermind magára a protestantizmusra való befolyását tünteti fel.

Ezen irányzat hívei, valami megnevezhetetlen balfelfogásnak engedve, tervszerint látszanak a protestantizmusnak megtörésén, alakjából való egész kivetköztetésén munkálni. — Nem az által, hogy ők a szabadelvűség alapján protestánsnak neveznek még oly elveket is, melyek azt létalapjában támadják meg; távolról sem csak azért, mert ők — szabadelvűségök alapján — felekezetiatlenséget sürgetve, a közönyösséget terjesztik; hanem sokkal inkább azért, mert oly dolgokat tu-

lajdonitanak a protestantismusnak, melyekkel egy felvilágosodott protestans ember birhatott, de maga a protestantismus nem; oly javakat óhajtának kierőszakolni számára, melyekkel birni, hogy létalapját biztosítsa — nem is kell sőt ha birókába jut, fogja elveszteni azon hatalmat, melyel — magát eddig fentartotta s tartandja ezután.

Ugyanis, már az 1848 előtti Prot. e. isk. lapban megpendített az országos domesztika eszméje, — egy oly intézmény, melynek jövedelméből szegény egyházak segélyeztetnének, a csekély jövedelmű lelkipásztorok fizetése pótolatnék, s így a protestantismus fejlődés képessége biztosítanék. — Indító ok: az egyház szegénysége türhetetlen, a lelkészi fizetések csekélyisége lealázó, ugy annyira, hogy ezen lealázó helyzet miatt a protestans lelkész tekintélyének alábbalább sülyedésével, sülyed a protestantismus tekintélye is.

Ezen eszme menet található fel azóta is azon elme futtásokban, melyek az országos domesztika felett elhangzottak. — Azzal a különbséggel — hogy most már jobban hangsúlyozva azon tétel állittatik előtérbe, hogy a csekély fizetés miatt ide-tova, lelkészek sem fognak akadni, magok a szegény egyházak pedig elpusztulván, proselytaivá lesznek a kath. egyháznak. Lelkészeknek és egyháznaknak nagyobb anyagi erőt biztosítani tehát, ez legyen a cél, s akkor megleend a tekintély s ezen alapon az imponáns erő.

Ez az egyik.

Ujabbán amazzal karöltve, merült fel nálunk reformátusoknál a végérvényes határozatokat hozható konvent eszméje, — pengetve és támogattatva a modern irányuak által, kik a hit dolgaiban ugyan, az egyéni szabadságot a legszélesebb alapra óhajtják fektetni, mindig az egyes egyén meggyőződését állittják az egytetemesnek ellenébe, de közigazgatás és törvénykezés tekintetében az egyesült erő fellépését sürgetik. — Indító ok: hogy az egytetemes protestans egyház befolyást szerezzen — konventje által — némely országos dolgok alakulására, hogy a jöhető kültámadások ellen, magát ama kon-

vent által védje, hogy a jövőkor egyházának alapját egyen-
gesse, szóval hogy egyetemes erővel hasson, az egyház fényé-
nek, anyagi jóllétének felvirágzására és emelésére.

A lelkesültség — a konvent eszméje mellett oly nagy
lett, hogy aki még egy évvel előbb azt írta cikkeiben: zsinat-
oljunk, mert apáink is, minden fontos ügyben, még pedig ha-
talmasan zsinatoltak; most a konvent mellett küzdve, önma-
gáról is megfeledkezik s azt mondja: Jézus és az apostolok
sem zsinatoltak, hanem tettek; tegyünk tehát mi is, állítsuk
fel a konvetet, hogy az hívassa össze a zsinatot.

„Lélekben és igazságban egyesíteni s ezen egyesítés ál-
tal erős és impozáns egyházi közösség megalkotására dolgozni
volt első órától kezdve kitűzött célunk,“ — mondja a „Prot.
e. isk. lap.“ 1874. 2. lap. — de amelynek az államhatalom
akkor nagyon ellene vólt. — „Mi volt törekvésünk célja, meg-
mondja az 1862 végén irt „int az idő“ — vezércikkünk — e
következőkben: „Eddig a szervezkedéssel foglalkoztunk,
most arról kell gondoskodnunk, hogy a felállított és jónak ta-
lált szervezet biztosítására kellő anyagi alapot teremtsünk,
— stb. — stb. —

A felelős magyar ministerium kinevezésével változott a
helyzet — mondja tovább — s azon eljárás melyet eddig ha-
zánkban a nemzeti párt, különösebben a protestantismusra tá-
maszkodva, követett: helytelenné lett; bár — nem igen könnyü
feladat a közönséggel megértetni, mikép eshetik meg az,
hogy ami még tegnap egyedüli erény volt, ma meg nem enged-
hető tévedéssé, holnap tán bünné válhassék. stb.

Nézet különbség fejtett tehát ki a protestánsok között,
mi a következőkép formulázható: „Tiszántul a protestáns
egyház feladatát ma is, mint régenten, a létért való küz-
delembe s abba helyezik, hogy mindazon óveszközök, melyek-
kel a prot. egyházat a regnum marianum féle magyarország-
ban körül kellett bástyázni, ma is megtartandók, miből ön-
ként következik a jelen fokozott igényeknek teljes elhanya-
golása; másfelől a tevékeny erőknök szélmalom-harcban való
emésztése.“

„Ezzel ellenkezőleg, mi elérkezettnek látjuk az időt, hogy a megóvásból a tovább fejlesztésre, a réginek fentartásából annak okszerű javítására menjünk által. — Mi is készülünk harcra s tán kemény harcra, . . . az ultramontanizmussal.“
 „Hogy ezen harcban megállhassunk, amitől mind magunk anyagi és erkölesi felvirágzása, mind a nemzet összes jövője függ, arra nézve kettő okvetlenül szükséges: egy az, hogy magunk jól szervezett, compact egészszszé alakuljunk, a másik, hogy a folyamatban levő jogállam alakulásának nemesak, hogy utját ne álljuk, hanem azt kitelhetőleg elő is segítsük.“

„Tiszántul azonban jónak látták a dolgok menetelét a kijelölt mindkét irányban megakasztani. Az egyesülést központosítási fictioval riasztva ütötték el, az államhoz való viszonyra nézve pedig a régi *confessionalis politica* nézpontjait fogadták el irányadókul.“ stb. 1874. 1—10. lapig.)

Szükséges-é, hogy idézzem e mellé, az a felette sajnálkozást, hogy a protestantismus, a magyar alkotmányos kormány elleni opponálásával, elvesztette azt az államalkotó s kormányzó befolyást, melyel eddig birt, vagy legalább azt a bizalmát melyszerint az állam befolyásos elemének, pártjának tekintessék; szükséges-e idéznem a *Protestans e. és isk. lapban* nem régiben megjelent s a protestans ügryhöz szóló „egyház-political“ — vezércikkék irányeszméjét, melyekből egy kevés jóakarattal mellett kiszámíthatlan „mellékes érdek“ s akarattal „ártás“ — tűnik elő? — szükséges-e mondom ez — hogy bebizonyíttassék, miszerint a modern gondolkodásnak, a történetesen protestans állampolgárt összefoglalva a protestantizmussal, attól oly dolgokat követelnek — s neki oly jogokat tulajdonítanak, melyekkel a protestantismus — mint élet elv — birt ugyan, — de az újabb értelemben vett uralkodási eszmét minden időben mellőzte, arra nem vágyott, s ha lételetét biztosítani akarta, vágyunia nem is lehetett.*)

*) Bizony furcsa dolgokat érhet meg az ember a mai időben! A „*Prot. e. és isk. lap.*“ mely magát a jun. 28-diki számban nem valami meghatározott irány közlönyének tünteti fel — legalább hallgatólagon,

A tény ugyanis az, hogy a mi moderneink, oly intézmények létrejöttén fáradoznak, melyektől az egyháznak, illetve a protostantismusnak a n y a g i felvirágzását várják. — Oly intézmények életbe léptetését sürgetik, melyek a protestáns egyháznak, mint compact egésznek, impozans erőt, s ennek

1874-ben ugyancsak hozzá fogott a „protestáns ügy“ megoldásához. — Elkezdte D. ur — s erős leckét tart ennek a magyar protostantismusnak, mely opponálásával szerencsétlenül oda vitte a dolgot, hogy míg 1867-ben három tekintélyes tárcának — protestáns ministere volt, ma már egy sincs. — Aztán folytatta F. J. ur, leveleivel, melyekben leányának szól s menyének is értésükre ad valamit. — Jön rá Boros ur, kinek úgy fáj, hogy a protestáns pap még a „Ludas Matyiba“ is ír. — Azután ismét D. ur, mint a gyöngéd fiui kegyelet hangemelője, s debreceni dolgok felett sajnálkozik, kérve kérven, hogy opponálásukkal ne rontsák le kebelében azt a kevés tiszteletet, mely eddig még ott volt, hajdani tiszteltjei iránt. — Aztán a dunamelléki superintendensi jelentés is megjön s abból kivétetik „a protestáns iskolák ellen indított hadjárat“ címen egy vezércikk irányadó mottoja, melyben szó van a „Magyar Állam“, a „Religio“ a „Magyar politica“ című lapok több támadásáról, melyeket iskoláink ellen intéztek.

De hát mit csudálkozik ezen a „Prot. e. és isk. lap“ „főmunkatársa“. — Ama lapok, mint egy bizonyos iránynak — a pápistaságnak — s conservativismusnak hivei, mint olyanok, melyek egyenesen ellenesei a protostantismusnak (pedig ilyenek is vannak conservatívek, mint „Vigiláns“, ki magát vastagnyaku kálvinistának vallja, s a Dapsi ur szellemében irt a „Magyar politiká“-ban) — miért ne irhattak volna úgy — mint irtak, midőn nagy részét a „Prot. e. és isk. lap“ — tisztelt hasábjairól vették, egy kicsike tulzással. — Ha a „Magyar Állam“, a „Religio“ — azt írná: „a prot. papság legnagyobb része az ország értelmisége között a legalsó fokon áll, s midőn a „Magyar politika“ a „magyar protestáns papság jellemzésé“-ről közöl dolgokat, egyik se ment tovább, mint a „Prot. e. i. lap“, midőn Boros ur cikkeit közölte. — Midőn ugyan csak az a három lap az iskola ügyben emel szót s a protestáns iskolák rovására, sajátjait dicséri; midőn a három lap közül az utólemlített, a „Magyar politika“ — még azt is el meri mondani, hogy midőn az iskolák felekezetiességéről volt szó, a protestánsok minden pápista iskolát — felekezetienné akartak változtatni, de midőn a debreceni collegiumról volt szó, akkor már Tisza Kálmán felszólalt s békekötésekre hivatkozott; midőn mondom ezen lapok így irnak, semmivel sem tesznek többet, mint Dapsi ur elmondott; s a mi a „Prot. e. és isk. lap“-ban oly — mellékesen és egy kicsit gunyosan hangzik a 749. lapon a Debrecenben kiállított bizonyítvány tekintélyéről, mint ha az alább állana a pestinél.

Nem különösnek tünik-e hát fel, ott olvasni a protestáns iskolák ellen indított hadjáratról, és pedig — a jelzett lapok ellenében, melyek saját szempontjukból véve, jobban és többet nem is irhattak volna, mint irt maga a Protestáns egyházi és iskolai lap. — Node megértük a furcsa dolgot — s a hibát beismeri az 1874. évi 843 lap.

alapján „párt bizalmat“ vagy politikai befolyást s egy kis uralkodást biztosítsanak.

E tények ellenében, ha azt akarjuk bebizonyítani, hogy a modern irány, azok által a protestantismus megsemmisítésére, vagy legalább elbénítására tör, ugyan homon idézhetnénk máshonnan, mint azok előadásából, kik kezdettől fogva ama compact egészszé egyesítésen, s impozans hatalom előállításán fáradoztak?!

A „Prot. e. és isk. lap. 1872. 1317. lapon a következőket mondja arra nézve: „A reformatio bajnokai (a XVI. és nem XIX. század) amint csak azon idő viszonyai között lehetséges volt, eldobták maguktól még eszméjét is a világi uralkodásnak; szegényül, egyedül az igazság lelkétől vezéreltetve, a tudomány és Isten dicsőségét munkálták, uralkodván nem hatalommal, hanem uralkodván a szeretet egyszerű vallásával a sziveken.

„És e hatalma ma is megvan a protestantismusnak és meg is lesz mind addig, míg azon kör korlátain túl nem lép, melyet az evangyeliom (nem a political opponálás, vagy compact egészszé tömörült impozans hatalom) elébe tár! Ha ezen túl megy, alá esik. — Mennél többet nyer világi tekintetben, annál többet veszít a vallás evangyeliomi tisztaságában. — A protestantismus ereje: egyszerűsége és szegénységében áll.

Miért hát nekünk a fény és gazdagság? mire nekünk az a political befolyás, hogy nekünk mintegy országos pártnak — a bizalom folytán tárcáink legyenek, protestáns miniszteri tárcák?! mire nekünk az a compact egészszé tömörült impozans hatalom, hogy az állam alkotásra befolyást gyakorlhassunk! Hiszen a protestantismus ereje; egyszerűsége és szegénységében áll; hiszen a protestantismus mennél többet nyer világi tekintetben, annál többet veszít a vallás evangyeliomi tisztaságában; hiszen a protestantismus nem hatalommal, hanem az szeretet egyszerű vallásával uralkodik a sziveken; hiszen a protestantismus ezen hatalmát csak addig tarthatja meg míg

tul nem lép azon kör korlátain melyet az evangyeliom elébe tár.

Azt gondolom „ehhez több commentár nem is szükséges.“ — Meglehet érteni belőle a modern irányzat jelenlegi törekvését, s egyszersmind azt is, hogy mit eredményezend reánk protestánsokra.

Ha már most összevonjuk az eddig mondottakat adhatunk egy kis jellemzést a modern irányzat szabadelvűségéről.

Ezen irányzat az egyes egyén szabad vizsgálódásáért küzd, függetleníteni akarván azt minden névvel nevezhető, oly kötelék alól, mely a vallás dolgában kényszert gyakorolhatna rá, mert ugymond: a dogmáknál nem az a baj, hogy régiek, hanem hogy kényszert gyakorolnak a lelkekre.

Természetesen az kérdésbe sem jő, hogy az így függetlenített egyén, gyarlóságai miatt, önnön maga lesz — önmagára nézve kényszer dogmává.

Ezen irányzat az egyes egyén szabadságaért küzd ugyan de ezt csak a modern gondolkozásu személyiségéhez köti, sőt még ehhez sem igen; mert a rajta kívül álló egyént óhajtja gondolkodás menetéhez lácolni, — ki ezt nem teszi, azt komoly és értelmes embernek nem tartja, sőt tovább megy, előre kimondja azt is, hogy csak úgy tarthat bárkit elfogulatlan, művelt embernek, ha vele egyetértőleg itél és okoskodik, ha az ő igazát követi.

Megtámadja, mert a szabad vizsgálódás alapján ez neki, mint egyénnek — jogában áll, — megtámadja az egyház tanait, melyeket még most, mint átmeneti korszakban, hirdetni, elfogadnia kell; a szent hazudozás ellen küzd, s maga még is szent hazudozó, mert olyanokat vesz a hivatalos hitforma szerint szájára, niket kigunyolt megvetett.

Tagadja, hogy a protestans egyház egy oly zsinatot hívhatna össze, melyen a küldöttek, hitcikkek felett tanácskozva ilyeneket állapítanak meg; mert, ugymond, nincs joga egy zsinati küldöttnek sem, még a legigénytelenebb egyháztagra is, ma már egy új dogmát ráerőszakolni. — De azért maga

gyüléskezik, zsinatot, vezérelveket állapít meg, melyek alapján a hittéritést megkezdjék s a modern irányzat dogmáit terjessze.

Állítja, hogy az egyén szabad vizsgálódása szent azt teljesen keresztül kell vinni, mert a protestans ember, hitéről egyedül csak Istennek felelős. — De azért a templomjárásról statisticát állít ki. Küzd azért hogy a protestans embernek legyen szabad úgy foghatni fel — úgy magyarázni a szent-könyv szavait, amint neki adatott; hogy azt ne szabályozza hitcikk vagy a dogma; de azért maga magyarázatos bibliát ad a nép kezébe, hogy a szent-könyv egyes helyeit úgy, és ne másként magyarázza vagy fogja fel, mint ő magyarázta.

A szeretet nagy igéit hirdeti, nincsen előtte sem zsidó, sem görög. — De e nagy szeretet csak álarc, mely alul farizeusként, vallástalansággal s erkölcstelenséggel vádolja korának gyermekeit. Önhitten tolja fel magát azok javítására, s azoknak megigazítására.

Vallás-erkölcsei új életre törekvést szenvedleg, de szabad-elvűség alapján, erre a képességet csak magának arrogálja. — A haladó protestantismust tagadja meg — szerinte, ki őt nem követi, de oly elveket penget, melyek a protestantismust inkább megölni, mint elősegíteni fogják. stb.

Képzeld már most, tisztelt olvasó! az így megigazított szabadelvű egyént a társadalmi életben. — Önhitten, szabad-elvűségében felfuvalkodva kiált ő az ellen, ami korlátozza; szánonan leereszkedik ahoz, ki hozzá simul, farizeusként szidalmazza azt, ki vele ellenkezik. — És ha ezt így elképzelted, fogalmat alkothatsz magadnak egy oly egyéniségről, ki az igazság birtokába már eljutott; egy oly egyénről, ki egyfelől amellet küzd, hogy a dogmák, mint kötelező erejű törvények az embert egy bizonyos akolba ne terelhessék, a szabad vizsgálódást ne korlátozzák, de aki mégis egy irányba szeretné terelni az egész világot s meghatározott elvek szerint egységet, egyetemet óhajt.

Vigyázz tehát éspedig öntudatosan vigyázz magadra. — Én nem mondom, hogy okos és elfogulatlan embernek, komoly és

müvelt egyénnek nem tartalak, ha azon igazságokat, melyeket elmondék, el nem hiszed, magadéva nem teszed. — Én az egyén szabad vizsgálódási jogát tisztelem, s így tiszteletben tartom a te külön véleményedet is, — de egy társaságnak ily szerü jogát tagadom, — egy társaság vagy egyház kebelében alakult társaságnak — ilyszerü jogát tagadni is fogom mig élek.*)

Zsigmond Sándor.

*) Félreértés kikerülése végett, bár fentebb már egyszer elmondám, elmondom ismét, miért tisztelem az egyes egyén szabadvizsgálódás jogát, s miért tagadom meg ugyanezen jogot, az egyes egyénekből alakult társaságtól. —

Én ugyanis úgy vagyok meggyőződve, hogy a protestantizmusnak nem rákényszerített, de szabadon elfoglalt álláspontja a szabadelvűség. — Ezt abban nyilatkoztatá ki, hogy hirdeté a keresztyéni türelmet, mely — ellentétben a vakbuzgósággal — nem gyűlöli, nem üldözi azt mindjárt, a mi vele ellenkezik. — Meg vagyok győződve a felől, hogy a protestans szabadelvűség még akkor is tiszteletben fogja tartani a szabadvizsgálódás jogát, ha az, egyeseket a legnagyobb szélsőségre viszen is. — És ezt tennie is kell; mert szabadvizsgálódás nélkül haladás, enélkül boldogulhatás nem képzelhető. — Csak hogy épen ezen meggyőződés folytán szigoruan külömbséget teszek egy egyes egyén szabadvizsgálódás joga, illetőleg egyéni hite, s egy bizonyos társaság egyetemlegesen elfogadott hite vagy vezérelvei között. — Vagy is, mig az egyén jogosan vizsgált, s hódolt meg azon eszménynek, melyet komoly és erkölcsi irányu kutatásai után elért; mig ugyanazon eszményt más is, ha képzetével egyezett, elfogadhatá szabadon, anélkül, hogy arra nézve valakitől a be le e g y e z é s t kellett volna kikérnie: addig még — a protestantizmus áldásteljes jótékonyágát, a szabadvizsgálódás jogát élvezik. — De midőn ugyanazon egyesek, amaz, a szabadvizsgálódás jogán létrejött vívmányokat — egy társaságnak teszik alapelveivé; midőn a komoly és erkölcsi irányu kutatások után létrejött ü d v i g a z s á g o k ugynevezett kikutatói, nem elégesznek meg azzal, hogy azokat feltárják, de könnyebb terjeszthetése végett társulatot alkotnak; midőn az egyes egyén azt, mit a szabadvizsgálódás alapján létrehozhatott, már nem csupán önmagáért, hanem egy társulat érdekében s annak védelme és firmája alatt teszi magáévá s hirdeti másoknak, akkor már a szabadvizsgálódás eszméje félremagyarázott, elferdült; akkor már minden — a mit saját vívmányuk gyanánt terjesztenek — hivatalos színezettel bír, mert a társulat pecsété alatt jelenik meg; a szabadelvűség örve alatt — nem szabadelvűség többé, hanem egy társulat érdekében történt agitatio.

Baur és a tübingai iskola.

A magyarországi prot. egyet. épen most ülteté át anyanyelvünkre e theolog egyik jelesebb művét,*) s enél fogva talán nem lesz helyén kívüli, ha mi is néhány sorban röviden megismertetjük azon egyén életét, műveit s működési irányát, kinek szorgalma s irodalmi munkássága a német theologia terén, mindenesetre nem csekély figyelmet érdemel.

Baur befolyása, ugy a német theologiára, mint általában véve az olvasó közönségre nézve, nem volt oly széles oly annyira kedvező, mint e nembeni rokontársainak, a német Straussnak vagy pedig a frivol franciának Renánnak. Nem is oly köznapias; aljas ő mint amazok, s e mellett tudománya hason-

*) Jónak látom itt megjegyezni, hogy én részemről legalább nem sok ellenezni valót találnék abban, ha a mi prot. egyeteseink, némely kitünőbb negatív irányu theologok műveit fordítgatják le; nem különösen azon esetben, ha mi aztán más irányu művekkel is, és pedig valóban tudományos értékekkel — rendelkeznénk. De nem így áll a dolog. Theologiai irodalmunk felette kezdetleges állapotban van s mondhatni szegény. Jó, alkalmas s használható kézikönyvekről, melyeket kezdő theológusaink kezeibe adhatnánk, egy párt kivéve, alig lehet szó. Már pedig, ha a prot. egyet. egyletnek komoly célja a theologiai tudományos vizsgálódás s annak minél szélesebb körbeni elterjesztése, akkor hogy e célját elérhesse, azoknál kezdje el, kik már állásuknál fogva is hivatva vannak, hogy később e tudományt, mint lelkészek vagy pedig tanárok, minél szélesebb alapokon kiművelhessék s közhasznává is tegyék. — Menyivel több hasznót hozhattak volna tehát ők e tekintetben is, ha egy pár kitünőbb német kommentárt fordítottak volna le; annyira is inkább, mert nálunk eddigelé az exegesisre nagyon de nagyon kevés gond fordítottott. Már pedig mind addig, míg ifjainkat a sz. Irat ismeretébe tudományosan is be nem vezetjük, aligha lehet képzett theologusi nemzedékről szó. A theologia mezején épen az exegesis az, a melynek legnagyobb gondnal s legkivittebben kell ápoltatnia. Tekintsük meg csak a német egyetemeket, a theologiai tudományosság e gyupontjait s látni fogjuk, hogy míg némely tantárgyakat, mint p. o. dogmatikát, egyháztörténelmet, egy vagy pedig legfelebb két tanár kezel, addig az exegesisrel 4—5 foglalkozik. Na de mit törődik a prot. egyet. az exegesisrel, mit kommentárokkal, mit talán magával a sz. Irrattal, melyet némelyek — tisztelet a kivételeknek! — ugy is pusztá emberi művül látszanak tekinteni!!

lithatatlanul nagyobb és mélyebb. Művei, különösen pedig az egyháztörténelem terén, nem csekély jártasságot árulnak el; az öskeresztyén egyház állapotávali ismeretsége pedig felette széles, úgy hogy őt e tekintetben csak is egy Neander és Gieseler multák fölül. Szorgalma kitartó, munkássága folytonos, az egyedüli, ki legtöbbet irt a korabeli német theologok közt, hogy azonban a legjobban-é? az már más kérdés. Kritikája éles, gunyoros, de sok helyt felette igazságtalan. Így p. o. egy nagy Neander felett vállát vonitgatja, ki az ő szemében nagyon is jelentéktelen theolog volt. Tholuck említést is alig érdemel (sic!); Schleiermacher pedig nem értette saját maga magát. Annyi bizonyos, hogy Schleiermachert senki sem ítélte meg még igazságtalanabbul, mint épen Baur. Irálya épen nem a legszerencsésebb, amennyiben sokszor igen homályos, csaknem érthetetlen s talán sok tekintetben ez az oka, hogy nem hatott az olvasó közönségre. — Ő volt megalapítója az ugynevezett tübingai-iskolának, amely, jóllehet végeredményében határozottan romboló irányu, de minden esetre többre becsülendő mint Dr. Paulus naturalismusa, vagy pedig Strauss mythologismusa. Sajátságos az, hogy dacára azon nagy zajnak, melyet ez iskola a theologia terén ütött, mégis alig talált néhány hü követőkre; a szó szoros értelmében véve pedig, szerintem Baurnak csak is három hü követője akadt, u. m. a német theolog Ed. Zeller, Lang „auf dem Alpenlande“ és az angol Dr. Samuel Davidson, a hü tanítvány, ki ha jól tudom, mestéréhez ragaszkodását, tanári hivatala elvesztésével fizette meg. Ide sorolhatók még, mint akik kisebb vagy nagyobb mérvben ez iskolából mentek ki: Holsten, Hilgenfeld, Schwegler és Köstlin s talán némi tekintetben még Hausrath is. Ide számíthatjuk még a zürichi theologot Volkmart, de aki már a mestert is túlhaladta. Dörner*) ez iskolához sorolja még Holtz mant, Weist és Ewaldot is.

*) Geschichte der protestantischen Theologie, besonders in Deutschland, München, 1867. pag. 832.

Baur Ferdinánd Keresztély, született 1792-ben Jan. 21-én s alig volt 25 éves, midőn a blaubeureni (Württemberg) theologiai seminariumban, mint tanár alkalmazást nyert. Ernyedetlen szorgalma azonban, csakhamar a tübingai egyetem egyik theologiai tanári székére vezeté őt. Egész életét s minden idejét a theológiának szentelélé s mint író, a theologia csaknem minden ágában munkálni igyekezett. Térszűke miatt elég legyen itt műveiből a következőket legalább felemlíteni. (1.) „Symbolik und Mythologie“ 1825; mely művét még seminariumi tanársága alatt bocsátotta világ elé. (2.) „Die Christus-partei in der Korinthischen — Gemeinde; der Gegensatz des Paulinischen und Petrinischen Christenthums; der Apostel Petrus in Rom 1831.“ E művében már tökéletesen láthatók csirái azon eszméknek, melyek később egész rendszere irányadóivá lettek. (3.) „Der Gegensatz des Katholicismus und Protestantismus“ 1833, mely művét Baur Möhler ellenében írta. (4.) „Die sogenannte Pastoralbriefe des Apostel Paulus“, mely művében már egyes apostoli iratok hitelességét kétségbe vonja. (5.) „Die christliche Gnosis“ 1835. E művében a Gnosticismus történelmét kísérti meg előadni, kimutatva annak hatását, a keresztyén egyház első korától kezdve, a középkoron át, egészen Hegel és Schelling theosophiájáig. Legnevezetesebb műve azonban, melyben negatív eszméi egészen leplezetlenül állítatnak előnkbe a következő: (6.) „Der Apostel Paulus“ 1845. E műve megjelenésével Baur az új-szövetségi kritikai térre lépett át, s most minden idejét e nembeli vizsgálódásokra fordítá. E vizsgálódások eredménye a következő két műve: (7.) „Kritische Untersuchung der kanonischen Evangelien“ és (8.) „Das Evangelium Markus nach seinem Ursprung und Charakter.“ E két művében Baur már a legnagyobb elszántsággal igyekszik az evangéliumok és némely apostoli levelek hiteles voltát megtámadni felhasználva a hypothezisek minden nemét. Azoknak származási, keletkezési idejüket az első századból tökéle-

tesen számüzve, — későbbi idökre teszi át. Igy p. o. szerinte Máté evangyelioma 130; Lukácsé 150-ben, a Jánosé pedig még ezután keletkeztek. Az apostoli levelek hiteles voltát is tagadja, csak is a 4 nagyobb páli levelet és az apokalypsiszt fogadja el ilyenekül. — Élete vége felé ismét a történelmi theológiához fordult s 1859-ben megkezdé történelmi művei kiadását, melynek kivitelében öt azonban közbe jött halála meggátolta. E művét, melynek címe a következő: (9.) „Geschichte der christlichen Kirche von der Entstehung bis auf unsere Zeit,“ — tanítványai becsátották világ elé. Baur 1860-ban dec. 2-án halt el, élete 68-dik évében.

Ami már most mindenek előtt Baur theologiai álláspontját illeti, némelyek kik rendszerével s irányával mélyebben is foglalkoztak, életében e tekintetben két korszakot különböztetnek meg. Azt mondják nevezetesen, hogy az első korszakban, mely egész 1835-ig tart, ő még inkább a positiv irányu theologia hívei közzé sorolható s mint ilyen szorgalmas munkatársa volt a „Studien und Kritiken“ címü jeles, positiv irányu folyóiratnak. Azt hiszem azonban, hogy nincs reá szükség, Baurra a positivismust öly nagyon erőszakolni; mert olvassa el bár ki is a pál és péter-féle keresztyénség felett írt s még 1831-ben megjelent művét, akkor okvetetlen látni fogja, hogy mennyiben s mily értelemben volt a mi Baurunk positiv.*) Tény azonban az, hogy öt eleinte ugy Schleiermacher, mint Hegel tanítványának nevezhetjük. Lényeges és tökéletes változás Baurnál tehát csak is 1835-ben, vagy is azon időben állott volna be, midön Strauss „Leben Jesu“-ja legelőször napvilágot látott. Különbén érdekes az is, hogy maga Strauss és Baur tanítványa volt; csakhogy a tanítvány tulszárnyalta a mestert, már t. i. vakmerőség és önkénykedés tekintetében.

Hogy már Baur az uj-szövetségi iratok hitelességének

) Nem lesz talán érdektelen itt megjegyezni, hogy egyik egyházi beszédében, melyet Baur 1833-ik év Husvét ünnepén tartott, még világosan hirdeti a „Krisztus által történt megigazulás“ tanát, ami minden esetre ellentétben látszik lenni, előbb említett művével.

megítélését illetőleg anyira a negativismus örvényébe sodortatott, annak oka főképp abban keresendő, miszerént ő, az apostoli korszakban, két egymástól lényegesen különböző, sőt sok tekintetben egymásnak határozottan ellentmondó keresztyén felekezetet különböztet meg, t. i. zsidó és pogány keresztyéneket. Az elsőt nevezi Baur: Petrinismuskak, az utólsót pedig: Paulinismuskak. Szerinte a Péter féle keresztyének kikhez az ősvangyelisták is tartoztak, nem sokban különböztek a zsidóktól. A különbség csak is abban rejlik, hogy ők hittek abban, miszerint Jézusban, illetőleg az ő személyében, az ó-szövetségben megígért Messiás jelent meg: csak hogy még mindég ragaszkodtak a mózesi törvényekhez, megtartották a körülméltelkedést, mint szükséges eszközt az idvességre, meg az elfogult zsidópartikularismust, s ennélfogva Christológiájok is inkább zsidós, ebionistikus színezetű volt. Egyedül csak Pál, mint aki egy subjectiv látomány által tért meg,*) jutott oda, hogy Krisztus semélyét idealistikusabban fogja fel. Baur az apostolok leveleiből még azon következtetést is vonja, hogy maga Pál is sokat küzdött e zsidós keresztyénekekkel s csak is az ő halála után enyhült e harc némileg, ami azon ellenségeskedésnek tulajdonitható, melyel a zsidók magok is a péter-féle keresztyének iránt viseltettek. Ide járult még Izrael népének szomorú sorsa s a harc végleg csak is akkor szünt meg, amidőn a péter-féle keresztyénség külső alakját egészen elveszté. Baur szerint Máté a zsidó keresztyén féle állásponton áll, míg Lukács inkább pálién. Márk neutralis. János hasonlóan a páli keresztyénséggel sympathirozik.

A mi Baur állítását illeti, azon antagonismust (ellentétet) illetőleg, mely szerinte a pál és péter-féle keresztyének közt oly

*) Sajátságos még az is, hogy Baur, jöllehet Pál apostol megtérését eleinte pusztá visionának (látomány) tartja, később mégis így nyilatkozik: „dass wir in der Bekehrung des Apostels nur ein Wunder sehen können und keine weder psychologische noch dialectische Analyse das innere Geheimniss des Actes erforschen könne.“ (Kirchengeschichte der drei ersten Jahrhunderte. pag. 45.)

élesen előtűnik; épenséggel nem új eszme már ez. Semler hasonlókat pengetett éspedig jóval ő előtte; csakhogy ez nem volt oly meztelenül kibontakoztatva, amint azt Baur tevé. De még nézetei e tekintetben nagyon is bizonytalan alapon nyugosznak s így tarthatatlanok. Az egész új szövetségben semmi adatot nem találunk arra nézve, hogy a pál és péter-féle keresztyénség közt ily ellentétes állást vegyünk fel. Csak is a korinthusbeliekhez és a Galatákhöz irt levél 2-dik fejezetében vannak oly homályos helyek, a melyek a két Apostol álláspontját illetőleg némi különbséget mutathatnának. E különbség is azonban nem oly felette nagy, amennyiben ez csak is az egyházban levő ritusra vonatkozik.

Ha már most mi Baur nézetét a pál és péter-féle keresztyénség között létező különbségre nézve elfogadjuk, akkor a keresztyén vallás alapítójáról, annak egyedüli fejről a Jézus Krisztusról tulajdonkép szó sem lehet, amennyiben a keresztyén egyház tulajdonképeni megallapítása csak is ott kezdődnék, a midőn ez magát a pál és péter-féle viszálykodásoktól tökéletesen szabaddá tette. S ha a dolgot komolyabban szemügyre vesszük, úgy látszik, hogy maga Baur sem akar ily alapítóról semmit sem tudni. „Egyes személyektől nem sok függ, ezek csak is puszta nevek, az „eszme“ egyedül minden.“*) Azonban épen az, ki az ös-keresztyénség történetét lényegében és alapjában véve kellőleg ismeri, az nem fogja oly könnyen annak megalapítójába vetet hitét feladni, mint ezt Baur et comp. tenni szeretnék.

De meg hogy maradhattak volna magok az ös-evangelisták is lényegileg zsidók, hogy tarhattak volna együtt azokkal, akik őket s a Messiást annyira gyűlölték? Hiszen épen a Messiásba, a Megváltóba, a megfeszített de halálból di-csőségesen feltámadott Jézus Krisztusba hívés volt kardinal pontja, úgy a zsidóságtól, mint a pogányságtól elszakadt keresztyéneknek; hogy lett volna tehát az lehetséges, hogy azok egy része még is a zsidósággal tartott volna, azon felekezet-

*) Uhlhorn: Die moderne Darstellung des Leben Jesu. 1866. pag. 12. --

tel, amely előtt és akikre nézve az egyházalapító: bosszúság volt s kik azt halálra vinni készek valának? Jól érzik ennek lehetetlenségét magok ez iskola némely férfiai is. Hilgenfeld és Holzmann e tekintetben Baur félreértéssel is vádolgatják!

Ami végre Baur vallási nézeteit illeti, őszintén bevallva, attól félek, hogy ha az igazság embere akarok lenni, ezt egészen a minimumra leszek kénytelen leszállítani. Igen mert nem hitt a természet feletti kijelentésben, nem a bibliai Krisztusban. Hogy aztán Baur végeredményében véve, a theismus értelme szerinti Istenben hitt-e? — erre nézve is aligha nem határozatlan a g a d ó feleletet adhatunk. Ugy látszik hogy e tekintetben a baurianusok némelyikének nézetét az angol Davidson fejezte ki legvilágosabban, midőn azt mondja: „mi nem tudjuk, hogy ki Ő* (We know not, who he is.) De hát nem így vélekednek-e a legtöbb angol materialisták, mint p. o. Huxley, valamint a pantheista Matthew Arnold és az angol bölcész Herbert Spencer,

Talán az sem lesz épen helyén kívüli, ha egyik jeles angol folyóiratból, ide csatoljuk a következő sorokat, amelyek Baur vallásos érzetere nem épen legfényesebb világot vetnek. Az illető angol lap Baur egyik tanártársa és barátja elbeszélése után közli e sorokat. „Baur gyöngéden ragaszkodott nevéhez, ki hosszú időn át folytonosan beteg volt. Midőn a beteg nő érzé halála közeledtét, kérte férjét hogy könyörögjön vele. Baur érzé, hogy ő nem képes könyörögni s talán nem is hitt a könyörgések meghallgatójában? — A theologiai tanár egy lelkészért küldött, ki aztán könyörgött a halálhoz közelgő nőért.“**)

A Baur-félé theologiai eszméknek nincs állandó maradásuk: maga a mester által alapított iskola is bomlásnak indult. Nincs maradása, mert végeredményében nem egyéb az

*) Aids to the study of German theology. Edinburgh. T. and T. Clark. 1874. pag. 182.

***) The brittish and foreign Evangelical Review. Edited by the Rev. J. Oswald Dykes, January. 1875. pag. 108.

mint theologiai darvinismus. Ime hogy mennyire s mily gyorsan megváltoztak az idők, mutatja az, hogy azon egyetem, hol a negatív theolog Baur és a philosoph Vischer működtek, ma a pozitív theologia erős székhelye és védvára. Aligha volt kor, amelyben maga a theologiai ifjuság is annyira öntudatra ébredt volna, mint épen napjainkban, belátva, hogy hova vezet s mily szomorú következményeket szül az, ha épen magok a theologiai tanárok, Sion hivatott örei, saját kezeikkel igyekeznek az egyház sirját megásni. Az ugynevezett modern egyetemek csaknem üresen állanak Heidelberg e semesterben alig számlál 10 theologust, dacára annak, hogy ott oly kitünő egyének tanárkodnak: mint Hausrath, K. Schultz**) és Schenkel; míg a pozitív irányu egyetemek: Lipsce, Tübinga, Erlangen, Halle Göttinga, Bonn stb. száz meg száz theologust mutathatnak fel. A kis Helvetzia két erősen modern egyetemének, Zürich és Bernnek, theologiai fakultása a végfeloszláshoz közelget a tanulók csekély száma miatt, dacára oly jeles theologoknak, mint Schweizer, Biederman, Volkmar, Immer, Holsten stb; míg ellenben a hiterős Baselben a theologiai ifjuság száma folytonosan növekvésben van. Eltűnik tehát a modernismus. A németországi prot. egylet halál harangja már rég megszólalt s az egylet lelkét csak is egy pár koripheus tartja még fen. Hogy vajjon a mi prot. egyleteink végfeloszlási órája mikor üt, az még a jövő titka. . . . ? Talán előbb, mint várhatnók; különösen ha mi, általok annyira gunyolt orthodoxok, testvéri szeretettel és jó indulattal kimutatjuk, hogy hova vezet azon ut, amelyre ők — talán sok tekintetben ön akaratjok ellenére is — sodortattak. Hogy e testvéri jóakarát és buzgóság egyikünkben se hiányozzék, az esorok irójának forró óhajtása. Adja Isten hogy ugy legyen!!

Márk Ferencz.

**) Félreértés kikerülése tekintetéből megjegyzem, hogy Schultz ha nem is orthodox, de nem is a modernismus híve.

Egyháztörténelmi tárcsa.

1.

A tiszántuli ref. egyházkerület utasítása, budai zsinatra menő követői számára.

Instructio pro Dominis Reverendissimo Francisco Hunyady, Ecclesiarum Helv. Conf. Trans-Tibiscanarum Superintendente, Admodum Reverendo item Daniele Hécezi Surrogato Generali Notario, et Georgio Szikszay; —

nec non

Spectabilibus ac Magnificis Dominis Francisco Rhédei de Kis-Rhede, Ecclesiarum T. Tibiscanarum Supremo Curatore, Stephano porro Vay de Vaja, et Ludovico Domokos, per Superintendentiam hanc, ad Synodum Generalem H. Conf. Ecclesiarum Budam pro 12-a Septembr. A. c. indicatam deputatis.

I. A mi az eklézsiai igazgatást, és a Consistoriumok organisatióját illeti :

1. A Superintendentiale Consistoriumot. Minthogy ennek ha egyből Ecclesiastica Causákra nézve nem is, jóllehet eddig ezek is, e miatt igen lassan, és hibásan folyhattak, legalább a matrimonialis Causákra nézve fixumnak kell lenni, legalább az esztendőnek bizonyos részeiben: azért nem állhatnak Convocatusokból, mint eddig, hanem bizonyos és Salariatus Assessorokból, kiket minden Superintendencia maga fog választani négy ecclesiasticus, és négy secularis Assessor, Praesesek pedig legyenek a Superintendens, és a fő Curator. Ezek fogják a matrimonialis Causákat ugyan in prima instantia, egyéb ecclesiastica Causákat pedig a mint a Judicatum a Canon vagy az Usus determinálta, rész szerint in prima Instantia, rész szerint via appellatae revidialni. De mivel a Superintendentiale Consistoriumon nemcsak Causák, hanem nagyobb dolgok is fognak, melyekben a Tractualis Senioroknak és Curatoroknak, mint a Tractusok Representansainak legnagyobb votuma vagyon, és attól meg sem fosztathatnak: azért az olyan dolgokban esztendőnként bizonyos terminusokon, sőt valamikor a szükség kívánja, rendkívül is convocáltassanak a Consistoriumba, mint eddig.

2) A Tractusok Judiciuma is hasonlóan Ecclesiasticus és Secularis személyekből álljon aequali numero: sőt a Tractusoknak egyéb gyűléseire is convocáltassanak a Coadjutorokon kívül a nevezetesebb Patronusok.

3) Mind a Superintendentiák, mind a Tractusok protocolluma iránt bizonyos Rendnek kell szabattatni.

4) A Supremum Consistoriumban, mint vallásunk principiumával,

és szabadságával ellenkező dologban, és ujjításban ezen Superintendentia meg nem egyez.

II. Az *Educatio* dolgában, a Vallás Tudományán kívül, a Törvény egyenlő Rendet kíván minden vallásu Iskolákban, mellyel, ha olyan szorosan magyaráztatnék, a Vallás szabadsága meg nem állhatna, mert a Vallás-szabadsága a Tudományokon azoknak Principiumain és a gondolkozásnak, s okoskodásnak szabadságán áll, mint fundamentomokon: azért ezt az egyenlőséget csak ezekben lehetne figyelni, hogy 1-o minden Tudományokat tanítsanak a mieink a maguk Iskoláiban, 2-o, hogy a Scholasticus Cursusban, órákban, feriakban ugyanazon rendet tartsák, 3-o, hogy *Contra Statum Publicum et Constitutionem Regni, contra bonos mores, contra veritatem Revelationis, et Christianae Religionis, contra Helv. Confessionem* ne tanítsanak; 4, hogy az idegen valláson levőket, vagy azoknak Tudományát illetlen és mocskos szókkal ne illessék. Ellenben szabad legyen a) a Tudományokban a fellebb megnevezett materiákon kívül egyéb dolgokban olyan Principiumokat választani, és követni, a melyeket mi, és a mi általunk választandó Tanítók, jóknak, s igazaknak itélnek, b) következképen Auctorokat is választani, mert különben oda lesz a gondolkozásban való szabadság.

III. Ha az A. C. lévő atyafiak, a rendtartásokban, és ceremoniákban hozzánk közelebb akarnának jöni, azt nem akadályozni, hanem inkább secundálni kell, *salva tamen doctrinae nostrae et rituum puritate et simplicitate*.

IV. Ha a Synodus pro meliori Ordine valami agendát akarna készíttetni, az ugyan most el nem készülhet az időnek rövidege miatt: de hogy a jövő Synodusra készíttessék valami proiectum deputatio által, abban megegyez a Superintendentia. — Ebben a Ritualéban mindazáltal szükséges arra vigyázni, hogy az ecclesiák szabadsága azokban, a melyek nem essentialék, fennhagyattassék.

V. A sátoros ünnepek 3-ik napja abrogaltassék.

VI. A Predikátorok, és Iskolamesterek fizetésének beszédésére Magistratualis assistentia kértessék a Synodus által.

VII. Tétessék rendelés, hogy az öreg zsoltárból a hibás énekek kihagyattassanak és helyökbe, kivált az Innepekre, jobbak készíttessenek.

VIII. A mely objectumok Ő felségének Pozsonyból feladattak: azokban kell kiváltképen és legelsőben munkálódni.

IX. A Deputatus urak, a Synodusnak folyamatáról, a Superintendentiákat minden két hétben tudósítsák.

Debreczini ex Consistorio Superintendentiae Helv. Confessionis T. Tibiscanae die 8-a Septembr. 1791 Celebrato.

Extradat. per Mich. Benedek VDministrum, qua VSuperintendentiae Trans Tibiscanae Surrogatum Notarium. — (P. H.)

Pozsony városának előljárói, evang. főiskola építéséhez fogván, segílyt kérnek Lorántfi Zsuzsánna fejedelemnőtől. 1656. Szept. 1.

Illustrissima ac Celsissima Principissa Domina Domina clementissima.

Mivel itt a mi földünkön az schólák ahonnan az keresztyén evangelica religionak és Isten tiszteletének gyarapodása és promotioja szokott lenni, mindenütt annyira elpusztultanak és elfogytanak, hogy az országbeli evangelikusoknak gyermekeket nincsen hova adni taníttatásra, hanem ellenben az jézsuiták oskoláit mindenütt szüntelen promoveáltaknak látván, megböcsülhetetlen kárára az evangelica religionak, mind oda tódulnak és hacsak kevés ideig frequentálják is, ritka az ki ott meg nem vetemednék religiojában.

Ezeket mi látván és tudván, az egész magyar evangelica nemzetnek s ország lakosinak javára igyekezvén, itt ezen városunkban derék oskolát akarunk nyitnya, kit immár is elkezdvén, nagy summákon vöttünk házakat hozzá s azokat elrontván, ex fundamento disponaltuk illendő alkalmatosságát, de mivel ebbéli jó igyekezetünket költségtelenségünk mintegy félbe szegte, csak üszögében levő külső falait vihetvén fedél alá, belől még sok hijával vagyon. Annak felette még eddig magyar evangelicum templomunk sem lévén, isten segítségéből azt is építtetni igyekezvén, jóllehet még a német templom torony és harang s egyéb requisitum nélkül vagyon, és oskola mestereket Németországból nagy költséggel kell hozatnunk, kikre a mi vékony privatim értékünk ha kegyes patronusink segítsége hozzá nem járuland, lehetetlen hogy érkezhessék, mert az város közönséges jövedelmecskéjéből arra csak egy pénz sem erogálhatunk, hanem csak az mint privatim tarthatjuk magunkat és colligálhatunk másutt is az evangelicusoknál. Annak okáért Nagyságodhoz is mint kegyelmes asszonyunkhoz és az keresztyén evangelica religionak és isten tiszteletének kegyes segítőjéhez nagy alázatosan folyamodunk, könyörögvén nagyságodnak, hogy megtekintvén és considerálván kegyelmesen az evangelica religionak mostani fogyatkozott sorsát s abbeli jó igyekezetünknek közönségesen az egész magyar nemzetre és ország lakosira kiterjedő javát és hasznát, méltóztassék Nagyságod kegyelmesen segítséggel lenni, melylyel az megnevezett épületekben vehessünk jó és kívánt véget, Nagyságodnak is az magyar nemzethez való kegyességének örökké való emlékezetére. Kit Nagyságodnak mind az jó Isten (kinek tisztességére tendál kiváltképpen az egész dolog) ezerképpen megjutalmazza, s mind mi minden jó alkalmatossággal igyekezünk nagyságodnak alázatosan meg szolgálunk. Kegyelmes választ várván.

Isten sokáig tartsa és éltesse Nagyságodat itt ez földön vitézkedő keresztyén anyaszentegyházának javára és segítségére. Pozsony 1. Szeptemberis 1656.

Nagyságodnak alázatos szolgálói

Nobilis iudex magistratus civium caeterique jurati ac tota communitas evangelica liberae ac regiae civitatis Posonii.

Külcim: Illustrissimae ac Celsissimae Principissae Dnae Dnae Susannae Lorantffy stb. Dominae Dnae Clementissimae.

(Eredetije a m. k. kam. levéltárban.)

Közli: Szilágyi Sándor.

Eredeti levelezés.

Néhány szó, a középtanodai törvényjavaslat tárgyalása előtt, tekintettel a tiszántuli ref. egyházkerület képviselőházhoz benyújtott kérvényére.

Midőn a jelen soraim felirata által kifejezett irányban szavamat felemelem: teljességgel nem céloim az, hogy magára a törvényjavaslatra, mint ilyenre, megjegyzést tegyek, azt bíráljam; nem céloim pedig azért, mert a nevezett javaslatra, a tanügy avatott férfiai, az autonom prot. felekezetek, sőt maga a róm. cath. klerus is, megtették már észrevételeiket, bírázataikat s ezek után az én szavam, legfelebb csak gyenge visszhang lehetne egyik vagy másik bírálatra. — Céloim csupán az, hogy eme törvényjavaslat tárgyalása előtt néhány vonásban feltüntessem, s némileg megvilágítsam azon különös viszonyt, mely a kormány s az autonom protestans felekezetek között kétségkívül fenáll, s mely ha fenmarad, s talán a törvényjavaslat tárgyalásánál is ily alakjában szerepel, hátrányára leend nem csupán az autonom felekezeteknek, hanem magának a középtanodai oktatás ügyének és az államnak is. — Hogy a kormány s az autonom protestáns felekezetek között fenálló viszonyt 1868 óta, mindkét részről bizodalmatlanság jellemzi: azt hiszem senki nem vonhatja kétségbe. — Az a kérdés csupán, hogy eme bizodalmatlanság indokolt-e mindkét részről?

Hogy az autonom prot. felekezetek, melyektől a legnagyobb áldozat, törvényes jogaik feladása kívántatik, nem viseltethetnek bizalommal az ingatag szerkezetű s egymást gyorsan felváltani szokott kormányok iránt, azt megfejtí az ez irányban sok tanulságot szolgáltatott múlt, érthetővé teszi a kormányok csak imént említett jelleme. — Ki azt kívánja, hogy adjuk át neki önként mindazon javainkat, a melyek, már csak azért is, mert örökség szerint jutottunk hozzájuk, előttünk legkedvesebbek: annak kétségkívül, már előbb oly bizodalmat kellett maga

íránt bennünk felébredtetni, oly jóindulatot kellett és kell folyvást tanusítania, javunkra célzó tettek által, a melyek felérjék, sőt, saját ítéletünk szerint is, túlhaladják értékben, most és jövőben, azokat, a melyeket mi birunk. — Völt-e valaha ily irányu törekvés a kormányban az autonom felekezetek íránt s észlelhető-e most? Teljességgel nem! A kiváratnak tehát önként engednünk nem lehet, nem szabad. — A bizodalmatlanság részünkről indokolva van. — De vajjon indokolva van-e a kormány és azok részéről is, kik bennünket autonomiánkhozi szilárd ragaszkodásunkért kárhoztatnak, kik nem menthető könnyelműséggel stikliroznak folyvást, nemcsak, de a tanügy terén, visszatartó, haladást akadályozó tényezőnek tekintenek, s képesek még arra is, a mint ezt testvérünkkel, a lutheran felekezettel tették, hogy szemünk közé vágják, a legnagyobb méltánytalanság- és durvasággal, a hazafiatlanság lesujtó vádját?! Ez a kérdés! Igyekezzünk megfelelni reá! Szavak helyett számokat hozok fel. — Számokat, a melyek mig egyfelől a tiszántuli reform. egyházkerületnek, a középtanodai oktatás terén, a közelebb mult év folyamán kifejtett tevékenységét feltüntetik: addig másfelől, tájékoztatóul szolgálhatnak a két autonom vallásfelekezet többi kerületeinek ugyancsak a középtanodai oktatás ügy terén kifejtett tevékenysége megítélésében. — Ugyanis: a tiszántuli reform. egyházkerület 14 középtanodájában az 1873. évre kiállított névtár bizonyítása szerint, tanult összesen = 2248 növendék; tanított = 75 rendes, 40 melléktanár. — Ha a rendes tanárok évi fizetését 650 o. é. frtra tesszük: akkor a 75 rendes tanár részére fizetni kellett = 48,750 o. é. forintot; a mellék tanároknak pr. 100 o. é. forint = 4000 — tanszerek, épületek fentartása, fütése, iskolaszolgák fizetésére, a középtanodák mindenikénél 250 o. é. forintot számítva, — összesen

= 3500 o. é.; — a 14 középtanoda fentartására tehát

kellett = 56,250 o. é. forint. — Ha ez összeget 6%-nak tekintjük: akkor ama 14 középtanodát fentartott tiszántuli reform. egyházkerület 937,500 o. é. forint tőkét képvisel a középtanodai oktatás terén, holott az egyes tanárok évi fizetésül számított 650 o. é. forint; valamint a többi cím alatti kiadások is, csak minimumoknak tekinthetők. — Ha ehhez vesszük, az autonom vallásfelekezetek többi kerületeinek, közép tanodákra tett, s szintén tetemes összeget tehető, évenkénti kiadásait: akkor mint kétségtelen dolgot állithatjuk, miszerint a magyarhoni két autonom protestáns vallásfelekezet, a középtanodai oktatás terén milliókat képvisel. — És ha a dus gazdag róm. cath. klérusnak a legfelsőbb helyről is köszönet nyilvánított azért, mert a tanulmányi alap deficitjének — a mi 40 - 50 ezer forintot tett — fedezését kész volt elvállalni: akkor a szegény protestáns vallásfelekezeteknek, középtanodai oktatásra fordított, évenkénti s a csak most említett összeget sokszorosán felülmuló költség-

geit, áldozatait figyelembe nem venni annál inkább méltánytalanság, mert azokat, a kiket ily módon, teljesen saját erejükre utalva, sokszor nagy szükséggel küzdve neveltek iskoláikban e felekezetek, nem annyira maguknak, mint kiválóan a hazának nevelték fel. — Minden el nem fogult ember tudja, miszerint a magyarhoni két protestáns felekezet, kezdettől fogva szent kötelességének tartotta, szegénységétől telhető erővel, értelmes polgárok képzése által, munkálni a haza derületén. — Nem azért hoztam ezeket fel, mintha talán felhányni akarnám azt a szolgálatot, melyet a protestáns felekezetek a hazának tettek. — Óh nem! mert hiszen, az, a hon javára irányzott hő törekvéseinkhez mérve, felette kicsiny s még ha nagy volna, azon esetben sem volna szép kérkedni vele: mert a hazáért semmi áldozat nem nagy! Hanem felhoztam, s elősoroltam csak azért, hogy ezek által azok, kik oly igen szeretnek autonómiánkhoz ragaszkodásunkért gunyolni, sértegetni, közjó, hazaellenes irányzattal vádolni: a metsző guynyal hagyjanak alább s ellenünk tett nyilatkozataikban több mérsékletet, nagyobb meggondolást tanusítsanak. — Elmondottam azért, hogy az illetők, kik megbotránkoztak a tiszántuli reform. egyházkerület országgyűléshez intézett kérvényének ama passusában, mely szerint az, a felekezeti középiskoláknak állam általi rendszeres segélyezését kívánja, — lássák által, miszerint a kérvény eme pontja egyáltalában nem helytelen és tulzott. — Mert eltekintve attól, a mit ama kérvény is hangsúlyoz, hogy az évi országos budget fedezéséhez tehát az oktatás ügy budgetéhez is mindkét felekezet hozzájárul, a mennyiben az adót fizeti: maga az állam jól felfogott érdeke is kívánja a kérvény, idézett pontjának teljesítését t. i. a felekezeti középtanodáknak állam általi rendszeres segélyezését. — A középtanodai törvényjavaslat 2. §-a ugyanis azt mondja: hogy a középtanodák vagy az állam által fenntartott állami, vagy testületek, hitfelekezetek, társulatok avagy magánosok által fenntartott nem állami intézetek stb. a miből világos, miszerint az államon kívül senki nincs középiskola állításra s fenntartásra kötelezve. — Már feltéve, de meg nem engedve, hogy a prot. egyházak, a modernek óhajtása szerint, teljes bizodalmutakat helyeznék a sok irányban változható kormányban s így szólanának: „mi régen tesszük már azt, a mit te magyar állam csak most akarsz megkezdeni és mert minden tehetségünket arra fordítottuk, sok szükséggel is küzdöttünk, most tehát átadjuk a tért egészen néked, anyagi erőnket, melyet eddig legnagyobb részben iskoláink emésztettek fel, ezután kizárólag, egyházaink kül és beléletének szükségletei fedezésére fordítjuk s mint te kívánod, az iskolákban csak a vallás tanítását tartjuk fen magunknak s midőn ezt tesszük, hazánk érdekében kívánjuk, hogy nagyobb siker, fényesebb eredmény kísérje a te e téren működésedet, mint a minő kísérte a miéinket;“ ha mondom a prot. felekezetek így szólanának és cselekednének: akkor

a közművelődés lehető egyenletes előmozdítása céljából, magának az államnak kellene és pedig legalább is 150 közép tanodát felállítani az ország különböző pontjain. — „Egy 12 tanáru teljes főgymnasium célszerű fentartására pedig kell — a „P. Napló“ Agricola cikkezője szerint félmillió tőke“, a 150-nek tehát 75 millió. — Feltehető, miszerint a felekezeti középtanodák hatáságai, meglevő középtanodáik épületeit átengednék, de nem az, hogy ezt, a jelen körülmények között, haszonbér követelés nélkül tegyék, miután azokban, tőkéik gyümölcsözetlenül hevertetését, nem kívánhatni tőlük. Ily uton egy két millió megmentethetnék ugyan, de az oroszlanrész mégis fenmaradna. — Erre azt mondhatnák sokan: „ne gondoljanak az autonom felekezetek azzal, bármily nagy teher s óriási kötelezettség nehezül is az államra, az az állam dolga, mikép teljesítse e téren is feladatát, az államnak joga van ahoz, hogy az állam közművelődési költségeinek fedezhetése céljából, az adót a szükséglethez képest emelje.“ — Ez kétségkívül igaz! — De nem kevésbé igaz az is, hogy az olyan esztendők, mint a milyen a most folyó s az ezt megelőzőt kettő vala: nem engedik meg az adófelemelést. — Terméketlen esztendők ellen pedig, senki nem biztosíthat. — És ha a lefolyt években kivetett adó, a mely pedig jóval kevesebb volt, mint a mennyi leend akkor, ha minden közép tanoda felállításának és fentartásának költsége teljes mértékben az államra hárul — oly annyira nem folyt be, hogy az állam háztartásának szükségletei fedezésére 153 millió kölcsönt kellett a kormánynak felvenni: mi leend a középtanodai oktatás sorsa jövőre, hasonló viszonyok között?!

Szerintem mindezeket, kétszer is meg kell gondolni épen a közművelődés és a közös haza helyesen felfogott s nagyfontosságú érdekében azoknak, kik folytonosan az állam és közművelődés érdekeit szeretik hangsúlyozni, ezek állítólagos ellenei, az autonom prot. felekezetekkel szemben.

A mennyire nem vólt és nincs kimutatva az, hogy az autonom prot. felekezeteknek autonomiájokhoz s ebben álló közép és felsőbb iskola alapíthatási és fentarthatási jogukhoz való szívós ragaszkodása, valaha az állam, a közművelődés fejlődésének avagy a tudományok haladásának hátrányára vólt volna: épen annyira ki fogna tűnni s kimutatható lenne a középtanodai oktatás terén, ezek közreműködésének hiánya, teljes visszavonulásuk esetében.

Ezeknél fogva nem vagyok képes magamnak megmagyarázni, hogy akár Ballagi urék, akár Dapsy ur, akár a budapesti tanár-egylet, akár mások mikép botránkozhattak és botránkozhatnak meg a tisztántuli kérvény államsegélyt kívánó passusa felett. — Szerintem a mit az kér, azt a közművelődés s önérdeke követeli az államtól. — Mert azt csak mindenki belátja, hogy p. o. Debrecenben sokkal könnyebb a meglevő gym-

násiumot évi 6 vagy 8 ezer forint segélylyel odaképesíteni az államnak, miszerint az a törvényjavaslat kívánalmainak és ez által a magyar állam érdekeinek teljesen megfelelően: mint az, hogy ott 30—40 ezer évi budget mellett állami középtanodát nyisson.

Vagy talán háromszázados multunk történelme nem nyújt elég garantiát működésünk közjóra hatása, hazafiságunk, honszerelmünk felől?! Milyen különös! Az autonom felekezeteknek multjuk s hazánk sorsára csak áldásosan hatott tényeik vannak, még sem biznak meg bennünk s azt kívánják, hogy ezek viseltessenek teljes bizodalommal a hozzájuk képest még gyenge, gyermek magyar állam szerkezet iránt! A bizodalmatlanság soha nem szült még bizodalmat!

Mindezek után, mint — legalább szerintem — kétségkívüli igazságot kell kijelentennem azt, hogy az autonom prot. felekezeteknek, közpéptanodáikhozi ragaszkodása, tekintettel az államra jöhető pénzügyi calamitások esélyeire, nem megrovást, sőt méltánylást érdemel, sőt mert az államon kívül, középiskolák állítása és fentartására kötelezve senki nincs, valóságos nyereségnek tekintendő; és hogy a képviselőház nem ama kérvény elvetésével, hanem sokkal inkább az által teend a közművelődésnek hasznos szolgálatot, ha az abban kifejezett kívánalmaknak teljesítéséhez hozzájárul.

Végül csak egy szavam van még azokhoz, a kik bár szintén protestánsok, az állami mindenhatóság dogmájával levén telítve, bennünket itt a tiszántul s egyébütt is azokat, kik velünk együtt, az autonomiához ragaszkodni még folyvást szükségesnek látják, ultramontanismussal vádolnak s kárhoyzhatnak az állam, a kormány iránti bizodalmatlanságért, közelebb azért, mert középtanodáinkról lemondani, azokat egészen a kormánynak átadni hajlandók nem vagyunk, nemcsak, de még hogy fentarthassuk őket, az államtól segélyt is kérünk, — azokhoz csupán azon egy szavam van: hogy ha ők nem ultramontánok s netalán azért kívánják, hogy minden középiskolát az államnak adjanak át a felekezetek, hogy-igy az állam kormány kényszerítve legyen eszközölni, miszerint valahára rendeltetésük céljaira fordittassanak a róm. cath. klérus által birtokolt országos, közművelődési alapok: akkor arra kérem őket, se maguk ne legyenek bizodalommal, se minket ne buzditgassanak hasonlóra a kormány iránt; mert sem ők, sem mi nem bizhatunk az olyan kormányban, a melyről azt hisszük, hogy csak a kényszerűség által vezettethetik oda, a mit minden kényszerítő körülmények közbejötté nélkül tehetne, hogy t. i. ama javak, mint országosak, a klérus kezeiből kivétetvén rendeltetési céljaikra fordittassanak.

Mike-Pércsen, 1874. Szept. 29.

Nagy Lajos,
ref. lelkipásztor.

Egyházi krónika.

Németország. Ujabb adatok Brandenburgból a polgári házasság hatásáról. — A tartományi zsinatok. — Prot. theologusok az egyetemeken. Herborni lelkészképezde. — Róm. kath. püspökök böjti levelei.

A polgári házasság és polgári anyakönyv hatása, egy kissé szelidülni látszik Brandenburg tartományban, ha a mult évi október 1-sőjétől a legujabb időkhöz viszonyítjuk fel az adatokat. Száz született gyermek közül Berlinben 55, a potsdami kerületben 85, az oderai frankfurtban 90 vitetett keresztségre. Száz új házaspár közül Berlinben 19, Potsdamban 72, Frankfurtban 89 kívánta az egyházi áldást.

Az immár véget ért tartományi zsinatok elvileg egyhangulag kimondták a stóla eltöröltetésének szükségét, az állam általi teljes kárpótoltatás mellett. Az egyetemes zsinatra való követválasztásoknál a közvetítő irányzat hívei voltak többségben, a protestans egyetemesek seholsem voltak képesek többségre vergődni s most már e miatt haragudnak és a zsinattól előre félnek.

A német egyetemek közül az 1874-5. iskolai év téli felében, a protestans theologusok száma legnagyobb volt Lipcsében t. i. 385, ezután jő Tübingen 242, Halle 204, Erlangen 136, Berlin 134 hallgatóval. Legkisebb a szám Giesenben, t. i. 8, Heidelbergben pedig 9. A híres Heidelberg példája tehát nagyon világosan mutatja, hogy a német protestans ifjú theologusok nem nagyon szomjuhozzák a modernizmust. — Hernbornban, ahol hajdan oly egyetem volt, amelyet magyarok is számosan látogattak, 1817 óta csak papi szeminarium állott fen; legközelebb ez is megszűnéshez közelget, mert egyik derék tanára Kübel, aki az ujabb időkből több jeles művéről ösmeretes, elhagyja Hernbornt; emellett a tanulók száma is nagyon lepadt.

A mostani böjt elején, több poroszországi róm. katolikus püspökök az államtörvényeket sértegető körleveleket bocsátottak szét. Rász a strassburgi püspök, ilyen kifejezést használt: „azon gazemberek csoportja, akik a pápát ostromolják.“ stb. A kormány lefoglalta az ily leveleket.

Franciaország. Belviszály. — Türelmetlenség. — Egy ref. vallásu miniszter szép példaadása. — Ritualismus. — Uj bibliafordítás magyarázattal.

A modernek és orthodoxok közötti viszály, amelyről azt hittük, hogy mahólnap véget ér, a jelenlegi vallásügyi miniszter de Cumont ingadozása és késlekedése miatt folyvást tovább húzódik s előre látni nem is lehet, hogy mikor fog tehát megszűnni. A „Revue des Deux Mondes“ igen tekintélyes folyóirat, az orthodoxok mellett nyilatkozik. A modernek külföldről kapnak némi részvét-nyilatkozatokat.

Nem sokkal ezelőtt a felsőbb oktatás szervezése kerülvén szőnyegre a francia nemzetgyűlésen, és pedig oly szellemben és célzattal, hogy az egész ügy a klérus vezérlete és hatalma alá kerüljön, Pressensé párisi

ref. lelkész s képviselő felhasználta ez alkalmat, hogy a protestánsok számára is teljes vallási és isteni tiszteleti szabadságot követeljen. A klérus egyik hive Giraud, ezt azon feltét alatt vélte megengedhetőnek, hogy minden prot. isteni tiszteleten egy zsandár legyen jelen. Ezt Pressensé lelkesen visszaverte s keményen megtámadta az állam mindenhatóságának bálványát. Ez alkalommal a francia ultramontanizmus türelmetlenségének igen számos példái merültek fel, és pedig a legujabb időkől. Fisch párizsi szabad ref. egyházi lelkészt, midőn egy missziói utat tett, hogy oly helyeken, ahol számos protestáns családok lelkész nélkül élnek, ezeknek felhívására prot. isteni tiszteletet tartson, több helyről zsandárok utasították ki. Egy tudományosan művelt ifju francia katona, az illető tiszt által vallása felől kérdeztetvén, s magát határozottan protestánsnak vallván, a legkeményebben megrovott. „Nálunk, — ugymond a tiszt, — nincs sem zsidó, sem protestáns; itt mindenki kathólikus“, — és az ifjut, ismételt tiltakozása ellenére is formaszereént, mint római kathólikust írták be. Ez mind nem csuda olyan országban, ahol a Mariolatria oly fokra hágott, hogy egy híres író About Edmund, nem restelli azt hirdetni, hogy „a szüz Mária kultusa jelenleg azon jel, amelyről az Isten igaz gyermekeit s a valódi keresztyéneket meg lehet ösmerni.“ — Ily körülmények közt igen szép és nemes tett vala az, hogy a jelen év első napján, midőn Mac-Mahonnál, mint a francia köztársaság elnökénél számos küldöttségek tisztelegtek, amelyeket ő miniszter társaival s több méltóságokkal együtt fogadott, — midőn belépett a párisi ref. egyház presbyteri küldöttsége, a belügyminiszter Chabaud Latour, elhagyva az elnök melletti díszhelyét, a presbyterek közzé lépett, mert ő is presbyter, és pedig, vallását őszintén szerető orthodox presbyter. Ezen jelenetet, vagyis vallástételt, látta a párisi bibornok érsek is.

Sajnálattal kell felemlitenünk, hogy a dicső emlékü tiszt es komoly hugonották nemesen egyszerű isteni tisztelete helyett, szükségtelen ceremóniákkal cifrázott isteni tiszteletet hozott divatba a párisi szabad ref. egyháznak egyik, különben szellemdus és kitünő ékes szóllásu lelkésze Bersier. Az ő ujonnan épült s mult november 29. felszentelt templomában, festett üveg ablakok, kereszt és gyertyák találhatók. A liturgia egészen művészi es, karénekekkel és az apostoli hitforma éneklő felmondásával stb. Azt csak őszintén sajnálni lehet, ha református emberek az eféléket nem nélkülözhetik.

Itt tartjuk felemlitendőnek, hogy Reuss Eduard strassburgi egyetemi hittanár, aki több írásmagyarázati műveiről dicséretesen ösmertes, a francia protestánsok számára egy nagyszerű irodalmi vállalatot indított meg, t. i. a biblia teljesen új francia fordítását és magyarázatát. Az egész mű, mintegy 12—15 kötetet fog tenni s ára körülbelől 100 frank lesz. Az első füzet már megjelent: *La Bible. Traduction nouvelle avec introduction et commentaires par Edouard Reuss. Paris. 1874.* Reuss-ot, noha egykor erősen vonzódni látszott Baur felé, most már épen nem lehet a tübingeni iskola hívének tartani. Ő ezen iskola alaptételeit tudományosan igazoltaknak nem tartja, s az új szövetségi szent könyvek irodalmát, már az első században teljesen bevégzettnek állítja.

Helvétzia. Zürzavarok; egy jellemző botrányos eset Genfben. — A helvét ref. lelkészek jövő értekezletének tárgyai.

Leirhatlanok a zürzavarok, amelyek Helvétziának mind német mind különösen francia részében, a római katolikus szintügy mint a ref. egyház mezejét elborították. Nem a lelkiösméret szabadság és kölesönös türelem, hanem az állam-mindenhatóság, zsarnoki párturalom, nyilvános zaklatás, dac és több efélék lettek ott a helyzet uraivá igen sok ponton. — Genfben a legközelebbi időkben, egy ó katolikus apa, született gyermekét, egy római — tehát nem ó katolikus templomban, de ó katolikus pap által akarta megkereszteltetni, noha Genfben az ó katolikusoknak több templomi helyiségei vannak. Az illető római kath. parókhia hívei tömeges fellépéssel elleneállottak a tolakodó merényletnek, s megátolták a keresztelést. Ámde a bölcs és hatalmas államtanács az apa részére állott, 500 fegyveres embert kirukkoltatott s ezeknek fedezete alatt a keresztelés az apa akaratja szerint, csakugyan végrehajtatott. Így aljasítja le a procax libertas a vallást s egyházat! A német helvét reformátusok nagy részének közvéleménye, a legmélyebb felindulással tiltakozik a genfi államhatóság eljárása s a vallás és valódi szabadság ilyen arcátlan letapodása ellen.

A helvét ref. lelkési társulat egyetemes értekezlete a jelen évi nyáron Szt. Gallenben fog tartatni. Előadandó s megvitandó tárgyak: 1. A helvét evang. egyháznak s különösen a vallásoktatásnak helyzete az új helvét alkotmány alapján. Előadó Pfeifer szt.-galleni lelkész. 2. Mit követel a jelenkor az evang. lelkész tudományos műveltségére nézve? Előadó Wissmann meileni lelkész. — A külföldi protestáns lelkészek értekezletein eféle s még ezeknél is sokkal tudományosabb és nehezebb kérdések szoktak rendszerént tárgyalatni. — A kérdések előre kitűzetnek s mindegyiknek írásbeli megfjítésére jó idejében kineveztetik egy lelkész, sőt kettő vagy három is azon esetben, ha a kérdést több különböző szempontból lehet és kell tárgyalni. Az előadók először rendszerént alaptételekben állítják fel dolgozatuk velejét, azután pedig ezen alaptételeket védelmezik dolgozatuk folyamán. Ezután jó a tárgynak élőlőszóval való szabad megvitatása, mert a kérdés előre ki lévén tűzve, minden lelkésznek tisztében állott tüzetesen készülni arra. — Adná Isten, hogy nálunk is ilyen irányu lendületet vennének a lelkési értekezletek

Róma. Bűnbocsánati jubilaris év.

A pápa a jelen évet is ugynevezett jubilaris vagy bűnbocsánati esztendővé tette, nem mintha erre valami különös oka volna, hanem amint látszik azért, mert pénzre van szüksége. — Az eféle jubilaris esztendő 1300-ban találtatott fel. Ekkor, a muló század utólő estvéjén azon hír terjedt el Rómában, hogy akik más nap, t. i. az új század első napján, a Péter templomában megjelennek, teljes bűnbocsánatot nyernek. Tömegestől jelent meg a nép a templomban, egy 107 éves öreg ember pedig azt állítá, hogy ő emlékezik, miszerént most száz éve is ilyen ünnep tartatott. Ekkor tehát, az ő szövetségi, kürt zengési évre hivatkozással kimondatott, hogy minden századik esztendőben ilyen jubilaris ünnep tartassék s aki Rómában megjelenik, az bűnbocsánatot nyer. Miután az

emberek csakugyan tömegesen jelentek meg Rómában, s a bünbocsánat igen gazdagon jövedelmezett, leszállították a jubilár évét, a századikról az 50-dikre, majd a 25-dikre; emellett még pót jubiliár éveket is ünnepeletek, végre pedig elengedték a Rómában való megjelenést is, csak a pénzt kellett oda beküldeni. A mostani jubilaris év, 50 év óta már a 4-dik Az ünnepély maga 15 napra van szabva s azoknak akik ez idő alatt Rómában a Péter templomába, vagy más országbeli fő templomba szorgalmasan eljárnak, teljes bünbocsánatot ígér a pápa. Ezen idő alatt nagy buzgósággal imádkozni kell a kath. egyház s az apostoli szék jólétéért és hatalmáért, s a r. katolika egyházon kívül lévő eretnek ségeknek kiirtásáért, s a róm. kath. egyház kebelében lévő tévelygőknek megtéréseért. stb. — Azon megdöbbentő képtelenségek közül, amelyek az újabb időkben a pápakultus mezején felmülnek, legyen szabad a következőt felemlíteni. A pápa nem régen együttes kihallgatást adott a Rómában lévő jézsuíta propaganda német és lengyel tagjainak s midőn a terembe lépett, nagy örömmel így kiáltott fel: „Végre tehát, egyszer csakugyan békében láthatom együtt Német és Lengyelországot!” Erre Semenka jézsuíta páter így válaszolt: „Békében vannak azok mindanyiszor, valahányszor a Krisztus előtt állanak.” A jézsuíta tehát már nemcsak a Krisztus földi helytartójának, hanem egyenesen Krisztusnak nevezte a pápát, — és ő szentége ezen istenkáromlást tetszéssel fogadta. — Ezeket a „Reformirte Kirchenz.“ folyó évi 1—2 száma, egy ultramontán lengyel lap római leveléből veszi.

Oroszország. Az orosz görögkeleti egyház állapota; irodalma. stb.

A szent zsinat, mely az orosz gör. kel. orthodox egyház főhatósága, 1866-tól kezdve évenként jelentést ad működéséről. Az 1873-ról szóló ily jelentés nem régen jelent meg. Belőle a „Neue Evang. Kirchenzeit“ után, következő adatokat említjük fel röviden. Az orosz birodalomban van jelenleg 59 orthodox görögkeleti — ó hitű — epárkhia vagy püspökség, öszvesen több mint 54 millió lélekkel. 1873-ban 610,320 házasság kötött. — Az alsóbb rangu lelkészek, akik, mint tudva van, családok, az újabb időkben kedvezőbb anyagi helyzetben vannak. Az állam, a községek és egyesek számos áldozatokat hoztak és hoznak e részben. Vannak alapítványok szolgálatra képtelen lelkészek és lelkészi árvák számára is. Az orosz egyház több rendbeli missziókat is tart fen, és méltán, mert a nagy birodalom területén még igen számos pogányok és többrendbeli csudálatos szekták vannak. — Megjegyezhetjük, hogy vannak az orosz görögkeletieknek saját theológiai tudományos folyóiratai is, amelyek közül, különösen azt, amelyet 1860-ban, Sergievski moszkaui egyetemi hittanár s lelkész alapított, különösen dicsérik. Az „Allgem. liter. Anzeiger“ néha-néha ösmerteté e folyóiratot s ezután mondhatjuk, hogy az orosz theologusok igen komoly és korszerű tárgyakat is nagyszámmal vesznek tudományos tárgyalás alá s a legújabb idők bölcsészeti és theologiai megalmaít bizton ösmerik.

Könyvészet.

Ez úttal a következő, hozzánk beküldött irodalmi termékekről tehetünk említést:

A dunántúli ev. ref. egyházkerület névtára, 1874. évre. Pápa. 1874. 8 r. 54. l. Ára 18 kr. — Anyaegyház van 286, leányegyház 64, lelkész 284, segédlelkész 33, tanító 343, altanító 28; lelkek száma: 221,406, — tanulók száma 24,463.

A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története. Irta Dr. Fekete Lajos, Kisujszállás város tiszti orvosa stb. Debrecen, 1874. 8r. 103. l.

Unitárius kis tükör, vagyis az unitarius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai rövid foglalatlja. Irta Ferenc József, a kolosvári unitár egyház lelkésze s főisk. hittanár. Kolozsvár. 1875. Kis 8r. 116. l. Ára 50 kr. — Emlitenünk sem kell, hogy ha moderneink ezen tükörbe néznek, körülbelől teljesen felismerhetik magukat. Azt azonban sajnálni lehet, hogy az unitarius tükör rövid idő alatt is különös változásokon megy keresztül. Hasonlitsa csak össze például valaki 1854-dik évi katekézsisöket, pl a Ferencz ur fent címzett művével: lényeges dolgokban is sajátságos eltéréseket fog találni. Ez azonban, nem a mi dolgunk, hanem az övék.

Külföldi könyvészet.

The Life of Christ, by Frederic W. Farrar. D. D. F. R. S. late Fellow of Trinity College, Cambridge, Master of Malborough College etc. etc. Manet immota fides. Ninth Edition. Cassel, Peter et Galpin. London, Paris et New-York. 2 vol. XXXII. 480; 516 lap. Külföldről hozatva mintegy 17—18 forint o. ért. — A Neue evang. Kirchenzeitung jelen évi első száma, különös előismeréssel szól e műről. Szerzője a legkitünőbb angol. prot. theologok egyike. 1870-ben még Palesztinában tartózkodott, hogy ott műve érdekében tudományos vizsgálatokat tegyen és adatokat gyűjtsön, s imé a csakugyan létrejött mű 3 4 év alatt kilenc kiadást ért angol nyelven. Ez nagyon jellemző, mert szerző egyáltalában nem a Strauss-, Renan és Schenkelféle iskolához, hanem egyenesen a hívő, vagy ha úgy tetszik az orthodox teológiához tartozik. E mű nagy elterjedése bizonyosságot tesz a brit nép vallásos érzületéről is. Kilátásban van egy ócsó népkiadás és német fordítás is.

Beyschlag, Prof. Dr. Die christliche Gemeindeverfassung im Zeitalter des Neuen Testamentes. — Preisschrift. nagy 8. r. 3 Mk. 25 Pf. —

Langhaus, Die christliche Lehre, für den Confirmanden-Unterricht dargestellt. 8. 75. Bern. 1874.

Pieper, Die Einheit der evang. Kirche Deutschlands nach Bekenntniss und kirchlicher Ordnung. Nagy 8r. 3 Mk. Berlin. 1874.

Protokolle des Landessynode vom 29. sept. 1874. 2 Mk. Hannover.

Schwarz, Dr. W. Der alte und der neue Glaube von D. Fr. Strauss. Berlin. 1874. 1 Mk.

Schweitzer, A. Pastoraltheologie oder die Lehre von der Seelsorge des evang. Pfarrers. Leipzig. Hirzel. 5 Mk.

Gladstone, Die vatikanischen Dekrete nach ihrer Bedeutung für staatliche Unterthanentreue. Auctorisirte mit Erläuterungen und mit einem Anhang versehen deutsche Ausgabe. 1 Mk. Nördlingen. Beck. 1874. —

Schaff, Christliche Glaubens- und Sittenlehre, neu bearbeitet von Prof. Dr. Pflieger, Director des Knabeninstitutes zu Kornthal. Stuttgart. Müller. 1874. 8r. 280 lap. Ára kötve 1 mark 60 pf. — Schaff, mint tudva van, új-yorki ref. hittanár. Ezen műve, gymnasiumok és reáliskolák közép osztályaiban különösen használható. Egyuttal megemlítjük itt mint rokon tartalmu és célu művet:

Beck, Leitfaden der christlichen Glaubenslehre für Kirche, Schule, und Haus. Stuttgart, Steinkopf. 1869. 8.r. 1. Abtheil. 264 l. 2-te Abtheil. 370. 2 tallér. Ezeknek folytatása az újabb időkben megjelent: Christliche Liebeslehre. 1—2 Abtheil. 2 tallér 14 gar. Beck, tübingeni hittanár, egyik igen hires prot. theologia körunknak.

Böhlinger, Athanasius und Arius oder der erste grosse Kampf der Orthodoxie und Heterodoxie 1874. N. 8 r. 628. l. Stuttgart. Meyer. 4 $\frac{2}{3}$ tallér.

Doye, Der evang. Geistliche als Prediger, Prester, und Pastor. N. 8r. 230 l. 1874. Berlin. Beck. $\frac{2}{3}$ tal.

Ewald, Die Lehre der Bibel von Gott, oder Theologie des alten und neuen Bundes. Leipzig. Vogel. II-dik kötet első fele. 451 lap. 2 $\frac{1}{2}$ tallér.

Geisler, Evang. Predigstudien, enthaltend 200 Predigt-Entwürfe mit ausführlichen Erleuterungen über freye Texte. 4-dik füzet. 1874. Hamburg Koch. Egy füzet fél tall.

Hartmann, Leichenpredigten. Neue Samml. 1-te Abth. 8. 240 l. 1874. Heilbronn.

Kahnis, Der innere Gang d. deutschen Protestantismus. 2 Theile. 3-te Ausg. 1874. Leipzig. Dörfling. 329 és 313 l. 3 tall.